

ISSN 0142-0843

№ 1(81)/2016

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 0142-0843

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 1(81)/2016

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2016 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2016 г.

January–February–March
March, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2016
Караганда, 2016
Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. д-ры, профессор

Е.Қ.Көбеев

*Бас редактордың орынбасары
Жауапты хатшы*

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. д-ры
Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. д-ры

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	редактор филол. ғыл. д-ры;
М.І.Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры;
Г.Ю.Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры;
А.Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
Ж.А.Жакупов,	филол. ғыл. д-ры;
Ш.М.Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры;
Л.Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
Ж.Н.Жүнісова,	филол. ғыл. д-ры;
Н.Ы.Бөкетов,	филол. ғыл. д-ры;
А.С.Әділова,	филол. ғыл. д-ры;
Б.Шалабай,	филол. ғыл. д-ры;
Н.Ж.Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры;
С.А.Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М.Д.Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
У.М.Бақтыкереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В.Белошапкова,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
К.Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л.М.Харитонова,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд.

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

А.Қ.Тыныштықбай

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 0142-0843.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.03.2016 ж. қол қойылды Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 10,5 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 363.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылгапов,	редактор д-р филол. наук;
М.И.Абдуов,	д-р филол. наук;
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук;
А.Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
Ж.А.Жакупов,	д-р филол. наук;
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук;
Л.Матейко,	PhD д-р (Словакия);
Ж.Н.Жунусова,	д-р филол. наук;
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук;
А.С.Адилова,	д-р филол. наук;
Б.Шалабай,	д-р филол. наук;
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук;
С.А.Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
М.Д.Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У.М.Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белошапкина,	д-р филол. наук (Россия);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Л.М.Харитонова,	ответственный секретарь канд. филол. наук

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

А.К.Тыныштыкбай

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».
ISSN 0142-0843.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное
свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.03.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 10,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 363.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law, Professor

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Dr. of Tech. Sci.

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Dr. of Philol. Sci.

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov ,	Editor Dr. of Philol. Sci.;
M.I.Abduev ,	Dr. of Philol. Sci.;
G.Yu.Amanbayeva ,	Dr. of Philol. Sci.;
A.Zoltan ,	д-р филол. наук (Hungary);
Zh.A.Zhakupov ,	Dr. of Philol. Sci.;
Sh.M.Mazhitaeva ,	Dr. of Philol. Sci.;
L.Matejko ,	PhD д-р (Slovakia);
Zh.N.Zhunusova ,	Dr. of Philol. Sci.;
N.I.Buketova ,	Dr. of Philol. Sci.;
A.S.Adilova ,	Dr. of Philol. Sci.;
B.Shalabay ,	Dr. of Philol. Sci.;
N.Zh.Shaimerdenova ,	Dr. of Philol. Sci.;
S.A.Matyash ,	Dr. of Philol. Sci. (Russia);
M.D.Zhusupov ,	Dr. of Philol. Sci. (Uzbekistan);
U.M.Bakhtikereeva ,	Dr. of Philol. Sci. (Russia);
T.V.Beloshapkova ,	Dr. of Philol. Sci. (Russia);
K.Zhanbozuly ,	Dr. of Philol. Sci. (China);
L.M.Kharitonova ,	Secretary Cand. of Philol. Sci.

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

A.K.Tynyshtykbay

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 0142-0843.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.03.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 10,5 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 363.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2016

МАЗМҰНЫ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Жуынтаева З.Н., Жұманбаева Ә.И.</i> Мағынасы күнгірт сөздер тарихы.....	7
<i>Алтынбек Г., Ван К.</i> Автоматты түрде қазақ тілінен сөз, үзінді алу	14

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Аманбаева Г.Ю., Юшко Н.Ф.</i> Қазіргі заманғы лингвистикадағы «тілдік тұлға» тұжырымдамасы	23
<i>Аманбаева Г.Ю., Толубекова Ә.Т.</i> Ғылыми дискурстың функционалдық-типологиялық өлшемдері.....	29
<i>Шункеева С.А.</i> Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаят мәселесі.....	34

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

<i>Фрешли М., Харитонова Л.М.</i> Орыс поэтикалық контекстіндегі мәңгілік шығармашылық тақырыбы	39
<i>Әбілхақ М., Жарылғапов Ж.Ж.</i> Қазақ прозасының типологиялық мәселелері.....	45
<i>Ысқақұлы С., Такиров С.У.</i> Сюжет және нарратив теориясы	51
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі — Қазтуған жырау Сүйінішұлы	56

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Ізтілеуова Л.И., Бекишев Қ.О., Шайхығалиев Е.А.</i> Жоғары оқу орындарында мамандыққа қатысты тілдік оқытудың тиімді педагогикалық әдістері мен тәсілдері.....	64
<i>Мажитаева Ш., Ажигенова С.</i> Ағылшын тілінде ауызша сөйлеуге үйретудің кейбір тиімді жолдары.....	70
<i>Бейсенова М.К., Вайцель М.П.</i> Кәсіби-бағдарлы мәтіндермен жұмыс жасау	77
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	84

СОДЕРЖАНИЕ

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Жуынтаева З.Н., Жұманбаева А.И.</i> История развития слов с неясным значением	7
<i>Алтынбек Г., Ван К.</i> Автоматическое извлечение слов, отрывков в казахском языке.....	14

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Аманбаева Г.Ю., Юшко Н.Ф.</i> Концепция языковой личности в современной лингвистике	23
<i>Аманбаева Г.Ю., Толубекова А.Т.</i> Функционально-типологические параметры научного дискурса.....	29
<i>Шункеева С.А.</i> К вопросу о языковой ситуации в Республике Казахстан	34

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Фрешли М., Харитонова Л.М.</i> Тема творческого бессмертия в русском поэтическом контексте	39
<i>Абилхак М., Жарылганов Ж.Ж.</i> Проблемы типологии в казахской прозе.....	45
<i>Ыскакулы С., Такиров С.У.</i> Теория сюжета и нарратива	51
<i>Каренов Р.С.</i> Казтуган жырау Сюинишулы — основоположник казахской литературы	56

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Изтилеуова Л.И., Бекишев К.О., Шайхыгалиев Е.А.</i> Эффективные педагогические методы и способы профессионального языкового обучения в высших учебных заведениях.....	64
<i>Мажитаева Ш., Ажигенова С.</i> Некоторые эффективные пути развития устной речи на английском языке	70
<i>Бейсенова М.К., Вайцель М.П.</i> Работа с профессионально-ориентированными текстами	77
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	84

CONTENTS

KAZAKH LINGUISTICS

<i>Zhuynbayeva Z.N., Zhumanbayeva A.I.</i> History of development of words with unclear value.....	7
<i>Altenbek G., Wang X.</i> Automatic Extraction of Kazakh Language	14

GENERAL AND RUSSIAN LINGUISTICS

<i>Amanbayeva G.Yu., Yushko N.F.</i> The concept of linguistic identity in modern linguistics	23
<i>Amanbayeva G.Yu., Toleubekova A.T.</i> Functional-typological parameters of scientific discourse.....	29
<i>Shunkeyeva S.A.</i> Zur Sprachsituation in der Republik Kasachstan.....	34

LITERARY CRITICISM AND FOLKLORE STUDIES

<i>Freshly M., Kharitonova L.M.</i> The theme of creative immortality in the context of Russian poetry... ..	39
<i>Abilkhak M., Zharylgapov Zh.Zh.</i> Problems of typology in the Kazakh prose.....	45
<i>Iskakuly S., Takirov S.U.</i> Theory of plot and narrative.....	51
<i>Karenov R. S.</i> Kaztugan zhyrau Syuinishuly — founder of Kazakh literature	56

METHODS OF TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Iztileuova L.I., Bekishev K.O., Shaykhygaliev Ye.A.</i> Teaching methods and forms of professional language training specialties of higher education.....	64
<i>Mazhitaeva Sh., Azhigenova S.</i> Some effective ways of development of oral speech in English	70
<i>Beisenova M.K., Vaitzel M.P.</i> Work with professionally-oriented texts	77
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	84

ӘОЖ 811.512.1

З.Н.Жуынтаева, Ә.И.Жұманбаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zamza_bota@mail.ru)

Мағынасы күңгірт сөздер тарихы

Қазақ тілінің сөздік қорында тарихи даму барысында өзгерген қыры, сыры мол көп сөздер орын алған. Соның себебінде оның мағыналарын, түп-төркінін білу қиындық тудырады. Мақалада тілімізде қос сөздердің, сондай-ақ фразеологизмдердің құрамындағы мағынасы күңгірт, түсініксіз сөздердің мәні қарастырылды. Авторлар олардың о баста қай тілде, қандай мағынада қолданылғандығын, сөздердің бастапқы морфемалық құрамы мен семантикасын айқындады. Ол сөздердің көне түркі немесе басқа түркі тілдеріндегі қолданыстары мен мағыналық ерекшеліктері талданды. Қазақ тілінің сөздік қорының даму тарихы тіл дамуының түрлі кезеңдерінде өзгеріп отыратындығын дәлелдеді.

Кілт сөздер: сөздер тарихы, түркі тілдері, көне түркі тілі, семантика, қос сөздер, фразеологизмдер, сөздік қор.

Тарихи лексикология тіл фактілерін зерттеуде тарихи принципке сүйенеді. Ол белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына және сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, салт-сана т.б. экстралингвистикалық факторларына байланысты зерттелуі керек. Өйткені әрбір тілдің лексикалық қоры, қат-қабат сөз байлығы, сайып келгенде, сол тілді жаратушы, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен тікелей байланысты, сол халықтың халық болып қалыптаса бастаған ұзақ дәуірінің жемісі, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жаңарып отыратын асыл да абзал мұрасы, сол халықтың мәдени, рухани өмірінің айнасы болып саналады. Әрбір тілдің сөз байлығын тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз — оны сол тілдің өз топырағында, өзіндік даму үрдісін, сыр-сипатын ескере отырып қарастыру [1; 7].

Қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түркімен, башқұрт, ұйғыр т. б.), туыстас (монғол, бурят, калмақ) және өзге системалы (орыс, қытай, араб, иран т. б.) тілдерімен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аудартады.

Біздің мақсатымыз тіліміздегі кейбір мағынасы түсініксіз сөздердің семантикасын ашу болып табылады. Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» еңбегін негізге ала отырып, сондай сөздерді қарастыруды жөн санадық. Бұл зерттеуде ақын-жыраулар тілінде кездесетін сан алуан тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамындағы көне сөздердің байырғы мағыналары ашылып, олардың семантикалық өрім-өзгерістері сараланады. Қазіргі тіліміздегі бастапқы мағынасы күңгірттенген немесе мүлде ұмытылған, тарихи тұрғыдан түркі-монғол, түркі-иран тілдеріне ортақ сөздердің әуелгі мәні анықталып, олардың түп төркінін анықтаудың жолдары мен тәсілдері, шарттары айқындалады. Сөздердің көпмағыналылығы, тарихи кезеңдердегі тұлғалық және мағыналық өзгерістері ашылады.

Сөздер тарихында сөз мағынасының күңгірттену процесі көп байқалады. Бұл — тілімізде жиі орын алатын құбылыс. Сөз мағынасының ұмыт бола бастауы — сол сөзді қолданыстан не мүлде шығарып тастайды, не тек белгілі бір орында: тұрақты тіркестер құрамында, мақал-мәтелдерде, қос сөздерде ғана келеді. Олай болса, қазақ тіліндегі сыңарлары мағынасыз қос сөздерге тоқталып, олардың мағынасына этимологиялық тұрғыдан талдау жасап көрейік.

Қосарлама сөздер мағыналық ерекшеліктеріне қарай екі салаға бөлінеді:

- а) мағыналы компоненттерден құралған қосарлама сөздер;
- б) мағынасыз компоненттерден құралған қосарлама сөздер [2].

Тілімізде бір сыңары немесе екі сыңары да мағынасыз сөздер кездеседі.

Қазақ тілінде дыбысы жағынан үндес, тұлға жағынан сәйкес, мағына жағынан бір-біріне үйлесімді жеке-дара дербес, не біреуінің мағынасы күңгірттенген екі сөздің өзара жымдаса бірігуінен туындаған қос сөздер бар. Мәселен, *ағыл-тегіл, жылап-сықтап, айт-үйт* т.б. Қосарлы қос сөздердің жалпы да жинақтау мағынасы олардың құрамына енген сыңарларының беретін мағыналарынан әлдеқайда ауқымды және кең. Қосарлы қос сөз жасалуында мынадай шарт сақталу қажет: сыңарлары арасындағы дыбыстық үндестік (мысалы, *ағыл-тегіл, жылап-сықтап, ептеу-септеу* т.б.). Мұнда *ағыл-тегіл* сөзіндегі *ағыл* да, *тегіл* де *ақ* (ағу), *төк* (төгу) етістік түбірлеріне сабақты етістіктен салт етістік тудыратын *-ыл, -іл* жұрнағының жасалуы арқылы жасалған. Былайша айтқанда, бұл қос сөз о баста «Ағыл жыр, тегіл өлең» (Жамбыл) дегендегі жеке-дара айтыла беретін сөздерден жасалған. Бірақ бертін келе бірінші компоненттің ауанымен екінші компонент өзгеріп, жеке айтылмайтын *тегіл* формасына ауысқан. Сонда *төгіл* — *тегіл* болып, яғни *төгіл* сөзінің түбіріндегі *ө* дыбысының *е* дыбысына ауысуында мынадай фонетикалық заңдылық байқалады:

а) алдыңғы компоненттің екінші буынындағы қысаң езулік *ы* дыбысы ілгерінді ықпал заңы бойынша өзімен іргелес *төгіл* сөзінің бірінші буынындағы ашық дауысты еріндік *ө* дыбысын *е* дыбысына өзгерткен;

ә) *ө* дыбысының *е* дыбысына айналуына байланысты *төгіл* (айтылуы: *төгүл*) сөзінің екінші буынындағы дыбыс та қысаң езулік *і* дыбысы болып естіледі. Сөйтіп, екі қысаң езулік дыбысының ортасында келген *ө* дыбысының *е* дыбысына өтуі — қазақ тілі үшін заңды нәрсе [1; 24].

Ғалым Р.Сыздықова: Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында көне түркі заманынан сақталып келген, бірақ бұл күнде жеке тұрып, сол көне мағынасында қолданылмайтын біралуан сөздер бары байқалады. Ол сөздер негізінен тұрақты тіркестер (фразеологизмдер мен қос сөздер) және лексикалық тіркестердің (күрделі сөздер мен күрделі етістіктердің) құрамында қолданылады [3; 166], — дейді. Енді сондай сөздерге талдау жасап көрейік.

Өлім-жітім. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде *-йім* — етістігі «жоғалу, жоқ болу» деген мағынаны білдірген, мұнда да *өл-йім* деп қолдану бары көрсетілген. Демек, *өлім* сөзі бүгінгі қазақтарға түсінікті, ал *жітім* — «бір нәрсенің жоқ болуы», яғни *жоқ іздеп жүрмін* дегендегі *жоқ* сөзінің мағынасын білдіретін тұлға. Көне түркілерде «жоғалған зат (мал)» ұғымына *йітүк (жітім)* тұлғасы болған; *ер йітүк сорды* — кісі жоғалған нәрсе (жоқ) туралы сұрады (сұрастырды).

Демек, *өлім-жітім* тікелей беретін «өлген, өшкен, жоғалған, жоқ болған» деген жинақтау мәнді білдіретін қос сөзге айналған. Бұл көбіне малға қатысты айтылады: мал тек өліп қоймайды, сонымен қатар өзгеше түрде де «жоқ болады» ғой: ұрланады, ит-құсқа жем болады, тұралап қалады т.т. Осы соңғы жоқ болушылықты қос сөздің *жітім* сыңары білдіретін сияқты немесе бұл компонент алдыңғы «жоқ болушылық» — *өлім* деген ұғымды күшейте түсуге келген «көмекші күш» болып танылуы мүмкін.

Біздің байқауымызша, «өлтірді» мағынасындағы *басына жетті* деген тіркестің о бастағы көне түркілік қолданысы *басы йітті (жітті)* болса керек. Демек, ол «басы жоқ болды, өлді» деген ұғымдағы тіркес болып шығады. Соған қарағанда, қазіргі қазақ тіліндегі «көзін құрту, жоғалту, тығу, жасыру» мағынасындағы *жытыру* етістігінің фонетикалық варианты деп қарауға болады. Жуан варианты жеке қолданылатын сөз болып сақталған да, жіңішке нұсқасы тек сөз тіркесінде «сіріленіп» қалған сияқты [3; 84].

Үш қорықтың иелері боп отырған бес-алты ауылдың ішінде мұндай өлім-жітімді көрген жалғыз осы Жидебайдағы ауыл (М.Ә.). Мысалдан аңғарғанымыздай, қазіргі тілімізде де малға қатысты жоқ болу мағынасын беріп тұр.

Біз де ғалымның осы пікірін құптай отырып, *жітім* сыңарының жытыру етістігінің жіңішке тұлғасы деп қарағанды жөн деп таптық.

Іркес-тіркес. Бұл қос сөздің соңғы сыңары әбден түсінікті, ол *тірке* етістігімен түбірлес сөз. Бұл етістіктен жасалған тіркес тұлғасы «қатарласқан тізбек» мағынасында және «жалғас, қатар» деген есім ұғымында қолданылады. Ал іркес-тіркес дегендегі *іркес* сөзінің түбірін *ірік* — «бөгеу, тежеу, тоқтату, ішіне бұғу, жасыру» етістігі деп тануға келмейді. Сірә, бұл көне түркі тілдерінде қолданылған «керуен» мағынасындағы *арқыш-теркіш* сөзінің «қазақшасы» болу керек. *Арқыш* сөзінің жеке тұрғандағы бір мағынасы «керуен» (ол да «қатарланған көліктер тізбегі»). Осы «керуен»

мағынасындағы *арқыш-теркіш* тұлғасы қазақ тіліне *іркес-тіркес* болып көшкен болар деп топшылаймыз [3; 164]. *Күн көзі де әбден жылынып, аспанда жазғытұрдың ақ мамық бұлттары жөңкіліп іркес-тіркес көшті* (М.Ә.). Біз де ғалымның осы пікірін қолдаймыз.

Жөн-жосық. Бұл сөз тілімізде жиі қолданылады. Оның құрамындағы *жосық* сөзінің мағынасы түсініксіз. Мысалы: *Желі басында ертеден қара кешке дейін бие сауған Бүркітбай да қасындағы көмекиісі бала жігіт Баймағамбетке әр биені саууға отыра бере ауыр-ауыр кейістік, жөн-жосығын айтады* (М.Ә.).

«Алпамыс» жырында Тайшық хан дуана болып келген қызына:

Берейін саған осыны

Айуан тілін аңғарар

Сөзіңнің жота жосыны, –

дейді. Мұндағы *жота жосын* деген сөздер «сөзіңнің жөні» дегенді аңғартады. *Жосын* — *йосун* сөзі көне түркі тілдерінде «тәртіп, әдет» дегенді білдірген. Қазақ тілінде *жосын* сөзінің жосық түрі активтеу, ол «жөн, бағыт, жоба» деген мағыналарда жұмсалған. *Жөн-жосық* болып қосарланып та келеді. Мұның жосын варианты көне жырларда, өткен ғасырларда жасаған кейбір ақын-жыраулардың тілінде оқта-текте ғана ұшырасады. Ал қырғыз тілінде көбінесе *жосун* түрінде қолданылады. Мағынасы — «рет, тәртіп, жөн, жосық». Осыдан туған *жосуундуу* («халық дәстүрін ұстаушы, оны жақсы білетін адам»), *жосуунсуз* («тәртіпсіз, көргенсіз») дегендер де қырғыздың қазіргі тілінде қолданыстағы сөздер.

Сөйтіп, *жосын* сөзі — жосық сөзінің варианты болып, «жөн, рет, тәртіп» және «әдет-ғұрып, салт» мағыналарында қолданылатын сирек сөздердің бірі [3; 83].

Жосын сөзі кейбір диалектілерде қолданылатындығын айта келіп, Ә.Нұрмағанбетов былай дейді: «Дәстүр, әдет-ғұрып. Бұрынғы келе жатқан жосынды білмейді екенсің. Монғолдарда — *ес*, қалмақтарда — *йосун*, ал манчжур тілінде — *йосу* — дәстүр, әдет-ғұрып. Манчжурлар бұл сөзді қытай тілінен ауысып келген,» деп көрсеткен. Енді бір жерде *йосо*, *йосу* тұлғалары — *сенім, сену, дәстүр* мағыналарына ие екендігі және оның бұл тілдерге монғолдардан өткендігі белгілі.

Осы деректерге қарағанда, тіліміздегі ерекшелік болып көрінген «жосын» сөзінің төркіні — монғол тілі болса керек және сол тілден көршілес отырған түркі, тұңғыс-манчжур тобындағы кейбір тілдерге ауысқан деуге болады [4]. Ғалымдардың пікірлеріне қарағанда, ортақ көзқарастар байқалады. Тілімізде қолданылып жүрген *жөн-жосық* қос сөзінің түсініксіз сыңары «әдет-ғұрып, салт, тәртіп» деген мағынада қолданылып тұрғандығы айқын көрініс береді.

Жылы-жұмсақ қос сөзі жақсы тағам, піскен ас деген мағынаны білдіреді. Мұндағы *жылы* сөзін біз *суық* деген сөзге қарама-қарсы мағынада жұмсаймыз. Қос сөздегі *жылы* бұл мағынада емес.

Р.Сыздықова пікіріне сүйенсек, «бұл сөздің о бастағы тұлғасы *жаулы* / *жаулығ* / *жағлығ* болып табылады. *Жағ* — *жау* түбірі «май» деген ұғымды білдірген. Демек, еттің жылы-жұмсағы оның «майлы-жұмсақ», яғни ең дәмді жерлері, дегенді білдірген. *Жау* сөзінің көне замандарда «май» мағынасындағы сөз болғанын, оның *жаужұмыр*, *жаубүйрек* деген атаулар құрамында келіп, «май, майлы» деген ұғымды білдіргенін білеміз. Көне түркі тілдерінде де *йағлығ-йумшақ* деген қос сөз болған, оның бір мағынасы қазақ тіліндегідей, «жұмсақ» болса, екіншісі «бітік егін» деген ұғымды берген.

Сөйтіп, *майлы*, *әрі жұмсақ* деген сөздерден жасалған *жылы-жұмсақ* дегеннің бірінші сыңары *жаулы* сөзінің «майлы» мағынасы қазақ тілінде күңгірттенгендіктен, ол түсінікті *жылы* тұлғасына ауысып қалыптасып кеткен. Мағынасы күңгірт сөздердің тұлғасын ауыстырып жіберу — жиі кездесетін құбылыс» [3; 84]. *Құнанбайдың үлкен шаңырағында, Ұлжан қолында жылы-жұмсаққа ие боп қалған Оспан еді* (М.Ә.). Мысалдан байқағанымыздай, *майлы*, *дәмді* тәрізді мағыналар аңғарылады.

Сыбай-салтаң. Р.Сыздықова бұл сөз жайында: «Бұл сөз сыбай-сылтаң деген қос сөз құрамында айтылады. Ілгеріректе сыбай сөзінің жеке тұрып, белгілі бір мағынаны білдіргенін байқаймыз. Мысалы, «Қобыланды» жырында:

Көп қайырың тиеді

Еліңде қоңсы, сыбайға, –

деп келеді. Өткен ғасырда құрастырылған Н.И.Ильминскийдің сөздігінде «сыбай» — живущий близ чьего аула деген мәлімет бар. Сонда *сыбай* сөзі *қоңсы* сөзінің синонимі іспеттес болып келеді. Оны жоғарыдағы мысалда қатар қолданылғаны да дәлелдейді.

Сыбай-субай сөзінің екінші мағынасы және бар. Л.Будагов *субай* сөзі шағатай тілінде «салт, бір өзі, қарақан басы» (яғни баласыз, мүліксіз, туыстарсыз) ұғымы бары сезіледі. Қырғыз тілінде бұл сөз *субай* тұлғасында және қолданылып, малға қатысты айтылса, «төлсіз» дегенді (*субай жылқы* — «ішінде төлдері жоқ жылқы үйірі»), ал адам жайында айтылса, жалпы «баласыз әйел немесе бала-шағасын ертпей шыққан әйел» деген ұғымда жұмсалады: *субай барамыз* деген сөз — *бала-шағасыз* және *артық жүксіз* бір жерге кеткен не барған ересектердің айтатын сөзі.

Қазақ тілінде біреудің ауылына жақын келіп қоныс тепкен адамның *сыбай* аталуында да өз руластарынсыз салт, дара (бір өзі) деген мәні бар. *Қоңсы* да сондай: бұрын *қоңсы қону* деген сөз өз аталастарынан шығып, өзге атаның, өзге рудың адамын паналау дегенді білдірген. *Сыбай* сөзінің «бір өзі, қарақан басы» деген мағынасы Қобыланды сынды аға-інісіз жалғыз бас батырға астындағы тұлпарының:

Ат қылып тәңірім жсратты

Сен сықылды сыбайға, —

дегенінен де аңғарылады. Қазіргі әдеби тілімізде *сыбай* сөзі түсіндірме сөздікке жүгінсек, «жақын, аралас-құралас» деген мағынада қолданылады дейді, бірақ келтірілген мысалдар айтыс өлеңдер сияқты халық ауыз әдебиетінен алынған. Демек, бұл мысалдардағы *сыбай* сөзінің беріп тұрған мағынасы жырларда қолданылып бұрынғы мағынасынан алшақтамағанын көреміз. Қазірде бұл сөз жеке-дара сирек қолданылады» [3; 111]. *Тағы бір қалың топ — сыбай-салтаң әйелдер батысқа қарай тартып барады* (М.Ә.).

Қазақстанның солтүстік-батыс аудандарында *сыбай* сөзі «салт, басы бос» деген мағынада қолданылады. Бұл сөз тіркесіндегі *сыбай* сөзі кейбір түркі тілдерінде «бойдақ, жалғыз басты» деген мағынаны білдіреді: *субай* — эзербайжанша *бойдақ* [5]. Ал, *салтаң* сөзі *салт* сөзінің бір нұсқасы болуы ықтимал. Сонда, «салт, басы бос, бойдақ» мағынасын беретін екі түркі сөзі плеоназм ретінде қабат қолданылып, қалыптасып кеткенге ұқсайды.

Қос сөз құрамындағы *сыбай* сөзінің мағынасын Л.Будаговтың түсіндіруі орынды деп санаймыз. Ал «салтаң», біздің ойымызша, «салт» дегеннен шыққан.

Тіліміздегі кейбір тұрақты тіркестердің құрамында мағынасы күнгірт сөздер де көптеп кездеседі. Мәселен, *жұрдай* болу, *түйдей* жасты, *міз* бақтау, *мысы* құру, *сағы* сыну, *ту* сырт, *оқасы* жоқ, *қан* базар, *зығырданы* қайнау, *құрақ* ұшу, *аза* бойы *қаза* болу, *азан-қазан* болды; сөзге *қонақ* бермеу, *ұл* болмасаң, *бұл* бол; басы *бапандай*, аяғы *сапандай*//басы — *бапан*, аяғы — *сапан*; бармасаң *бадал*, қара жерге *қадал*; жер астынан *жік* шықты, екі құлағы *тік* шықты т.б. тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің мағынасы күнгірт тартып, лексикалық бірлігінен айырылған. Мұндай жағдайға келтірген себептердің бірі — тұрақты тіркес шеңберімен шектелуіне байланысты, олардың тілдегі қолданылу жиілігінің азаюы. Сирек қолданылуының салдарынан бұл тәрізді сөздердің лексикалық мағыналары күнгірттенеді, бара-бар архаизмге ауысып, этимологиялық нысанға айналады. Жеке лексикалық бірліктердің кейінгі буындар үшін ұмыт бола бастауына екінші бір себеп — олардың тұлғалық, дыбыстық өзгерістер де мағыналық өзгерістер тәрізді, белгілі бір морфологиялық және фонетикалық заңдылықтар негізінде пайда болып отырады. Осындай тілдегі болып жататын өзгерістер әсерінен тіл байлығымыз байып отырады. Бір жағынан, осы толассыз сырттан еніп жатқан ауыс-түйіс сөздер арқылы сөз қорымыз байып отырады, екінші жағынан, көнерген, ескірген сөздер жойылады. Бірақ көнерген, ескірген сөздердің бәрі бірдей біржола қолданыстан шығып қалмайды: олар бейне бір тіл тұлғасындағы ескінің елесі, көненің көзі іспетті өз нақыш-сәнімен, өз жарасымдылығымен көпке дейін сақталып қала береді. Бүгінгі буындардың біле бермейтін ана тіліміздің сыр-жұмбағы дегенде, біз тілдік қордың осындай жақтарына, осындай ерекшеліктеріне назар аударғаны жөн деп санаймыз.

Ала көз. Алабұрту. Ала ауыз. Фразеологиялық сөздікте *ала* *жібін аттамады*, *ала арқан*, *ала көзімен атты* т.б. *ала* сөзімен тұрақты сөз тіркестері *қиянат жасамады*, *сұғанақтық істемеді*, *арамдыққа бармады*, *ат кекілін кесісті*, *біржола араздасты*, *бөлінді*, *жақтырмады*, *жсратпады* деген мағынада жұмсалатындығы көрсетілген [6; 39]. Р.Сыздықова бұл сөздің жылқының түсін білдіретіндігін, кейбір біріккен (*аламан*, *алапат*), қос сөздер (*алай-түлей*), күрделі тіркестер құрамында (*ала сапыран*, *ала қырғын*, *ала топалан*) «өлтіру, қырып-жою» мағынасын білдіретіндігін айтады [3; 28, 29]. *Ала* сөзінің бір мағынасы бірқатар түркі тілдерінде «келіспеушілік, араздасу, бөліну» екені көрсетіледі. Көне түркі тілдерінде де *ала* сөзінің бір мағынасы «келіспеушілік, қастандық» екенін М.Қашқари көрсетеді жоқ [7]. *Ала көз, алабұрту, ала ауыз* тіркестеріндегі келіспеушілік, қастық мәнін жасауға *ала* сөзінің мағынасы негіз болғанын байқау қиын емес. Бұл сөздердегі *ала* тұлғасының не *түске*, не *ұрыс-соғыс* ұғымына қатысы жоқ [3; 32].

Қазақ тіліндегі *ала көлеңке, алагеуім, ала көбеде, алаң-елеңде, алажаулы бұлт, алақанат немесе аласабыр жер, аласабыр шақ, ала құйын, ала сапақ кез*, қырғыз тіліндегі *ала шабыраң немесе ала шабырт* («көктемнің ерте кезі, аласабыр шақ»), *алағанчық чыбырғақ, алабарман, аладүн*, татар тіліндегі *ала қар* («ерте көктемдегі бір жерде еріп, бір жерде сақталған қар»), ұйғыр тіліндегі *күн ала қашқа болғанда* («алагеуімде»), *ала-тайын* («күмәнды, белгісіз») деген сөздерден көрінеді. Қырғыз тіліндегі *ала жай* («ерте көктем, яғни қыс емес, бірақ әлі жаз да емес аласабыр шақ») сияқты тіркестердегі *ала* сөзінің семантикалық кілтін да осы жерден іздеу керек, — дейді Р.Сыздықова [3; 170]. Ғалым бұл сөздің түркі тілдеріндегі мағыналарына тоқтала келе, әрі қарай «біркелкі емес, тегіс емес, анық емес» деген мағынадан «бейберекеттік, тәртіпсіздік, дүрбелендік» идеясы туады. Сондықтан бұл модификацияны, яғни *ала* сөзінің ауыспалы мағынасын қазақ тіліндегі *алағай-бұлағай, алас-қапас, алағүлік, ала сапыран* деген сөз тізбегінен табамыз. Бұл талданған мысалдардың барлығы *ала* сөзінің түпкі көне түркі тіліндегі де бар мағынасына қатыстылар. Ал қазақ тілінде *ала* компоненті бұл көрсетілгендерден өзге мағынада келетін сөз тіркестері мен туынды сөздер бар. Мысалы, *алақ, алақта, алақ-жұлақ* (қарау), *көзі алару*, қырғыз тіліндегі *алағар*, немесе *алағай көз, алақсы*, дегендердегі *ала* түбірі *көздің аласы* дегенге апарады Демек, бұл сөздің түпкі мағынасында шабуылға, талауға, қырғын-сүргінге қатысты мән бар. Сөз тарихын қуалағанда, *ала* деген бір ғана тұлғаның туынды сөз, күрделі сөз, тіркес құрамында бірнеше мағынада келетіні байқалады. Ол мағыналардың бірқатары түпкі семантикадан тараған ауыспалы түрлері болса, енді біреулері «ұрыс, соғыс, қырып-жою» мағыналары бар және «көпшілік, масса» деген мағыналық реңкті қамтитын өз алдына бөлек сөздер болып шығады [3; 171, 172]. Біздіңше, бұдан шығатын қорытынды: *ала* сөзінің жоғарыда айтылған түрлі мағыналарда жұмсалуды деп білеміз.

Зығырданы қайнау. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл фразеологизмді «ыза кернеу, ашулану, ызалану» деп түсіндіреді және оның «зығыры қайнау» түрінде айтылатынын ескереді [8, 297]. *Зығыр* — «ашу», «ыза», «кек». Кейінгі нұсқа алдыңғы нұсқаның қысқарған түрі. Өйткені бұл тұрақты сөз тіркесінің этимологиясы тек *зығырдан* сөзіне ғана байланысты анықталатынын көреміз. Бұл жердегі *зығырдан* парсы тілінен енген *заһардан*, яғни, «зәһәр, у құйған ыдыс», ауыспалы мағынада «өт жолы». *Заһарданның зығырданға* айналуы — қазақ тілінің дыбыстық жүйесі тұрғысынан дәлелдеуге болатын құбылыс: *зәһәр* сөзі (*h*) дыбысының ерекшелігіне байланысты бірде *зәр*, бірде *зығыр* (*h-г, ә-ы*) түріне ауыса береді. Сонда *зығырданның қайнауы*, яғни, *у салған ыдыстың қайнауы* мен *қатты ашуланудың, бойды ыза кернеудің* арасында логикалық та, образдылық та байланыс, ұқсастық бар. Бұл үдерістің биологиялық тұрғыдан да дәлелді екені сөзсіз [9; 293].

Зықын (зықысын) *алды* (шығарды) — *әбігерге түсірді, берекесін алды, беймаза етті* [6; 297]. Сонда тұрақты тіркес құрамындағы *зығырдан* сөзі жайында ғалым Ә.Қайдардың берген пікірі орынды екені талас тудырмайды.

Мысы құру. *Мысы басты (жеңді)* — *сұсы басты*. Мысалы: *Әлде ел аузына ілінген жас батырдың мысы жеңді ме, бие сауымындай мезгіл алысқаннан кейін Байтабын жығылған-ды* (І.Есенберлин).

Фразеологизмнің жалпы мағынасы елдің бәріне де түсінікті. Сонда *мысы* дегеніміз не? Бұл сөз осы тұрғынында тәуелдік форма түрінде келгендіктен, оның негізгі түбірлік тұлғасы *мыс* болмақшы. Бірақ, бұл *мыстың «медь»* мағынасындағы «металмен» еш қатысы жоқ. Қазақ тілінде *мыс* тек осы фраза құрамында ғана сақталып қалған да, оның бұрынғы лексикалық мағынасы ұмыт болған. Алайда бұл сөздің көне түркі, бірқатар қазіргі түркі тілдерінде де әр түрлі фонетикалық тұлғада (*біс-быс-пыс-мыс-міс* т.б.) сақталып, о баста да, қазір де *пышақ, қылыш, селебе* тәрізді кесетін аспаптардың өткір жүзін білдіретіндігін тарихи-салыстырмалы әдіспен толық дәлелдеуге болады. Сонда тіліміздегі *мысы құру//мысы қайту* фразалары басқаша айтқанда, «жүзі қайту, жүзі қайырылу, мұқалу» деген нақты мағынаның негізінде жасалып, идиомаға айналған. Ол «амалы таусылу», «беті қайту», «айла-шарғысы жетпеу», «амалсыздану» тәрізді мағыналарда қолданылғандықтан, о бастағы «жүз» мағынасынан мүлдем алыстап кеткен және ұмыт болған [9; 291].

Сұс — айбат, қаһар, ызғар. *Сұс көрсетті* — сұстанды, айбаттанды [8; 748].

Мыс сөзі, сонымен, түркі тілдерінің өзіне ғана тән төл түбірі. Оның арғы төркініне барсақ, тілімізде күнделікті қолданылып жүрген *пышақ, пішу, пішен* тәрізді сөздердің өздерімен тарихи түбірлес екенін көреміз. Басқаша айтқанда, *мыс* та, *пиш* те бір түбірден өрбіген сан алуан этимологиялық нұсқалардың бір көріністері ғана. Дәл осы сөз, мысалы, қазіргі ұйғыр, тува, т.б. тілдерде *бис* түрінде жеке-дара қолданылып жүр. Бұл түбір сөз түркі тілдерінде етіс және етістік мағынасында қатар айтыла беретін көне синкретикалық түбірлер қатарына жататыны өзінен-өзі көрініп тұр: *пиш* бірде *пышақтың жүзі*, кесетін жағы да, бірде *кесу, пішу* қимылының өзін білдіріп тұр [9; 291].

Ал, этимологиялық анализді ары қарай тереңдете түссек, *niш/bic* түбірлерінің өзі Махмұт Қашғари заманында туынды түбір болып есептелген; көне ұйғыр жазу ескерткіштер тілінде *bi-* [бі-] «пышақтың жүзі, пышақ сияқты аспап» мағынасында қолданылған [9; 292].

Біздің ойымызша, бұл сөздің *пышақтың жүзімен, өткірлігімен* байланысы бар екені аңғарылады.

Сөздердің тарихы, олардың шығуы мен қалыптасу құбылысы еш нәрсені аңғартпайтын, өзімен-өзі қалып қоятын құбылыс емес. Сөздердің өзгеріп даму тарихынан, әсіресе олардың мағыналық жақтан даму тарихынан, адам ойлауының табиғат құбылыстары мен қоғам құбылыстарын ғасырлары бойы танып-білуге ұмытылып күш салуының тарихы көрінеді [10] деген пікірді орынды деп санаймыз.

Тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеу — бұл этностың тіл әлеміне тән лексикалық байлықты тұтас та түбегейлі меңгеру, мән-жайын терең түсіну және түсіндіру арқылы этнос болмысын паш ету деген мәселе.

Тіліміздегі мағынасы түсініксіз сөздердің сырын ашуда академик Р.Сыздықованың еңбегі өте зор екендігін аңғардық. Сөз этимологиясын зерттеу, әрине, оңай емес. Бүгінгі таңда бізге беймәлім, мағынасы күңгірттенген, қолданылуы шектелген сөздердің бірқатарын ғасырлар бойы қалыптасып, тұрақтанып, біртұтас болып құрылған сөздерді фразеологизмдер немесе қос сөздер құрамынан іздегеніміз абзал. Ол үшін тұспал, жоба емес, пайымды да, жүйелі зерттеулер қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Нұрмағамбетов Ә., Жүнісбеков Ә.* Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. — Алматы: Ғылым, 1988. — 200 б.
- 2 *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. — Алматы: Ана тілі, 1994. — 118-б.
- 3 *Сыздықова Р.* Сөздер сөйлейді. — Алматы: Санат, 1994. — 272 б.
- 4 *Нұрмағанбетов Ә.* Тіліміздегі кейбір диалектизмдер төркіні // Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. — Алматы: Ғылым, 1990. — 26-б.
- 5 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1966. — 178-б.
- 6 Фразеологиялық сөздік. — Алматы: Арыс, 2007. — 800 б.
- 7 *Қашқари М.* Диуани лұғат-ат-түрік. — II-т. — Алматы: Хант, 1997. — 142-б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Дайк-пресс, 2008. — 968 б.
- 9 *Қайдар Ә.* Қазақ тілінің өзекті мәселелері. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 209 б.
- 10 *Аханов К.* Тіл білімінің негіздері. — Алматы: Мектеп, 1978. — 79-б.

З.Н.Жуынтаева, А.И.Жұманбаева

История развития слов неясным значением

В основной словарный фонд казахского языка входит целый пласт слов, который в процессе исторического развития подвергался некоторым изменениям. Поэтому определенную трудность представляет определение этимологии и значения некоторых слов. В статье рассмотрены слова с неясным значением в составе парных слов и фразеологических сочетаний. Авторы определили, из какого языка они были заимствованы, в каком значении употреблялись, а также их исходный морфемный состав и семантику. Проанализировали особенности их употребления и значения в древнетюркском и других тюркских языках. Доказано, что история развития словарного состава казахского языка в разные периоды развития языка может изменяться.

Z.N.Zhuynbayeva, A.I.Zhumanbayeva

History of development of words with unclear value

The fixed dictionary assets of the Kazakh language include the whole layer of words which in the course of historical development is exposed to some changes. Therefore presents some difficulty to define etymology and values of some words. In article words with the darkened (unclear) value as a part of pair words and phraseological combinations are considered. Authors define from what language they were borrowed, in what value were used, and also their initial morphemic structure and semantics. Analyze features of their use and value in drevneturksky and other Turkic languages. Authors prove that history of development of dictionary structure of the Kazakh language during the different periods of development of language can change.

References

- 1 Nurmagambetov A., Zhunisbekov A. *Problems of a historical lexicology of the Kazakh language*, Almaty: Gylym, 1988, p.118.
- 2 Iskakov A. *Modern Kazakh language*, Almaty: Ana tyly, 1994, p.384.
- 3 Syzdykova R. *From history of words*, Almaty: Sanat, 1994, p. 272.
- 4 Nurmagambetov A. *Regional features in the Kazakh language*, Almaty: Gylym, 1990, p.26.
- 5 *Short etymological dictionary of the Kazakh language*. — Almaty: Gylym, 1966, p.178.
- 6 *Phraseological dictionary*, Almaty: Arys, 2007, p.800.
- 7 Kashkari M. *Diواني lygat-at-Turik*, II, Almaty: Khanty, 1997, p.142.
- 8 *Explanatory dictionary of the Kazakh language*, Almaty: Dayk-press, 2008, p. 968.
- 9 Kaydar A. *Topical issues of the Kazakh language*, Almaty: Ana tyly, 1991, p. 209.
- 10 Akhanov K. *Fundamentals of linguistics*, Almaty: Mektep, 1978, p. 79.

G.Altenbek¹, X.Wang²¹*School of Computer Science and Technology, Harbin Institute of Technology, China;*²*College of Information Science and Engineering, Xinjiang University, China;**The Base of Kazakh and Kirghiz Language of National Language Resource;**Monitoring and Research Centre Minority Languages, Xinjiang, China**(E-mail: gla@insun.hit.edu.cn)*

Automatic Extraction of Kazakh Language

This paper focuses on the automatic extraction and frequency of the Kazakh Language. With automatic extraction of Kazakh Common-use words as the goal, we used a formula based on improved words filed general usage to calculate the lexical general usage of Kazakh Common-use words. This general usage was calculated on the basis of the filed usage of traditional words. This enabled an improved method which has greater ability to rank the position of Kazakh Common-use words and to implement the statistical system of Kazakh lexical general usage. Based on the Common-use word properties as Filed generality, Regional generality, and Time generality, we used statistical methods to investigate the general usage of Kazakh word. On the basis of frequency statistics of Kazakh words, we derived a formula for Kazakh lexical general usage. We extracted Common-use words in terms of the O_K value of lexical general usage. Experimental results show that the improved calculation formula has greater ability to rank word position than the traditional method used to extract Kazakh Common-use words.

Key words: kazakh word, lexical general usage, automatic extraction.

1 Introduction

Automatic extraction and word frequency are an important parts in natural language processing research. In a national language system, vocabulary is the basic carrier of language information and the most active, vital elements in the language system [1, 2]. Natural language processing research studies how to program the computer to understand the languages of human beings and develop relevant applicable systems. Common-use words are those used most frequently in everyday language and are a relative and stable open set.

Kazakh Language belongs to the Turkish Language group in the Altaic language family, it is written from right-to-left in the Arabic script in P.R.China. The Kazakh language have a rich vocabulary, and the research of Kazakh common-use word conforms to the social development. To make statistical analysis of a lot of different styles of written and spoken materials, and to use computer technology to study the Kazakh vocabulary in scientific research, it is important to identify the Kazakh common-use words [3, 4].

In this paper, we have used three features of common-use words that is, filed generality, time generality and regional generality. Using quantified 'lexical general usage' to indicate the extent of the general vocabulary, we applied the statistical method to investigate the general level quantity of Kazakh words in the mass media, then achieved the goal of automatic extraction system of Kazakh common-use word, which is based on the corpus from mainstream newspaper media.

2 Kazakh common-use word and its characteristics

2.1 Kazakh common-use word. Common-use words are those words which are used by people on a daily basis, not easy to change and relatively stable. Common-use words are the core of language. They have a close relationship to the daily life of the people and carry over between generations. They include terms for natural phenomenon, livestock, family name, parts of the human body, seasonal, activities number, work tools and so on. From ancient to modern society, the Kazakh people have been engaged in livestock husbandry, and have had a nomadic life, so the Kazakh common-use words also contained a large vocabulary about animal husbandry.

In the Kazakh language it is not very easy to divide common-use words out from the whole vocabulary. Even a few inaccuracies in the method used to determine common-use words can cause great difficulties. As a result, so far there is still not a scientific quantitative criterion for Kazakh common-use words.

Undeniably, common use words have historical stability, at the same time, they also slowly change. However, this does not preclude us from studying the features of common usage, time stability and word-formation ability for Kazakh, which is based on the vocabulary of Kazakh corpus, and investigating the use of these words in popular media. These inquiries provide the basis for automatic extraction of Kazakh common-use words.

Therefore, refer to other language common-use words definition, the definition of Kazakh common-use words is the following: the use of Kazakh words in daily communication, mainly the words which have high frequency usage and high degree in each field, each local interval and each period.

2.2 Common-use word's characteristics. According to the definition of common-use word, we can get the common-use word's characteristic of generality, mainly lie in the following three aspects:

- (1) Field generality: common-use word has the character of widespread use in all fields and trades;
- (2) Regional generality: common-use word has the character of communicating wide spread with the people of different regions;
- (3) Time generality: common-use word has the character of time stability.

Based on the three characteristics, we use the 'lexical general usage' indicators to quantize the description of these characteristics. Using the statistical method to investigate the general level of Kazakh universal vocabulary, which used by the mass media, in order to realize the goal of common-use word's automatic extraction for the Kazakh mainstream newspaper media based on the corpus.

3 Automatic extraction of Kazakh words

Kazakh common-use words have three characteristics: filed generality, time generality and regional generality, and use these characteristics corresponding to the field general usage, time general usage and regional general usage of quantitative indicators to measure the degree of general vocabulary.

3.1 Research on quantitative analysis method of field general usage. Field general usage of words is used to measure the general level in each field of circulation of language, which is the quantitative index of commonly used words degree. The computation formula not only should examine the frequency of a word, but also should consider whether words in different areas, different texts and the distribution of the fields are uniform. Mainly include two kinds of qualitative and quantitative investigation ways:

(1) Qualitative investigation: obtain all the fields of common words relying on fields' intersecting words.

(2) Quantitative investigation: calculate the word's field general usage according to frequency and distributed or other situation in each domain.

Qualitative investigation ways are relatively simple, for the field distribution of vocabulary is also clear at a glance, and its shortcoming is ignoring the words frequency—an important indicator to measure the common degree of words, so this kind of investigation ways only as the assistant to provide reference. We will use quantitative calculation ways to analyze the field general usage of words.

3.1.1 The traditional calculation method of Kazakh words' field usage. In order to measure the degree of commonly used words, the traditional method is used in addition to calculate the use frequency of words, even integrated considerate the calculation words with different areas of the text and area. The calculation procedure is:

(1) Calculate word frequency F_k :

F_k stands for total appearing frequency in the corpus of word k .

(2) Calculate the usage U_k of word k :

Use the improved calculating format of Chang Baoru's word usage:

$$S_k = \sqrt{\sum_{i=1}^n (N_k^i - N_k)^2 / n}.$$

$$D_k = 1 - S_k / (N_k \times (n-1)^{\frac{1}{2}}) \quad (0 \leq D_k \leq 1).$$

$$DI_k = \frac{P_k + L_k \times C_1 + C_2}{P + n \times C_1 + C_2} \quad (\text{Word comparative frequency} < 0.0001).$$

$$DE_k = \frac{1}{2} DI_k + \frac{1}{2} D_k \quad (\text{Word comparative frequency} \geq 0.0001).$$

Calculating formula of words fields usage:

Words usage $U_k = DE_k$ (or) $\times F_k$ (take integer).

Among them, D_k stands for the spread coefficient of word k . DE_k stands for the high frequency band of spread coefficient of word k . DI_k stands for the low frequency band of spread coefficient of word k . N_k^i stands for the relative frequency of word k in the field of I . N_k stands for the total relative frequency of word

k in all fields. P_k stands for distribution number of articles of word k. C_1 and C_2 are pending constant. P stands for the total articles of corpus. N stands for classification number field of corpus. Obviously, $1 \leq P_k \leq P$, $1 \leq L_k \leq n$. Make $n \times C_1 = P$, C_1 can be sure; Make $0.5 \leq DI_k \leq 1$, C_2 can be sure, C_1 and C_2 take a positive number.

Firstly need to calculate the constant value of C_1 and C_2 . The value of C_1 and C_2 need to be proportional to the total number of articles, because the goal of this paper is to calculate the usage of each month, so P value is to process the total text of every month. By the validation of Xinjiang daily of Kazakh edition in 2008, this paper set s values as $C_1 = P/n$, $C_2 \approx 2 \times P$, make $C_2 = 1200$.

The above formula is considering the word frequency, word text spread and word field distribution and other integrated circumstance to obtain quantized index of commonly used features of words—word usage, this is consistent with the goal of the words commonly used degree, so it can be used as the calculation formula of lexical general usage.

The traditional method has the following aspects of defects:

(1) Fixed word text distribution and field distribution together, it is needed to calculate two constants of value C_1 and C_2 , and their values have a relationship to the total number of corpus and the domain classification number, so the formula is more suitable for application in a closed static corpus. Regarding the corpus which is used in this experiment, the total number of the corpus and domain classification numbers are always in dynamic status updates, so should not use the formula.

(2) Even in the total number of the corpus and the domain classification number under certain conditions, the value of C_1 can be uniquely identified, but the value of C_2 is required for a range of values, so the value of C_2 is not only, it also gives the calculation results bring uncertainty.

(3) Even though the field distribution characteristics in this formula have responses, their performance on the word general extent is relatively weak. But the lexical general usage requires that the field distribution parameters have more influence on measuring general degree of words.

3.1.2 The improved calculation method of Kazakh words' field general usage. In order to solve the weakness of traditional calculation formula of filed general usage, improve the calculateon method of filed general usage.

The calculation steps of improved filed general usage are as follows:

(1) Compute word frequency of field:

F_k stands for the total frequency of field classification corpus of word k.

(2) Calculate the usage of word K in text:

Use A.Juilland's formula to calculate the usage of words in text categorization:

$$S_k = \sqrt{\sum_{i=1}^n (N_k^i - N_k)^2 / n}.$$

$$D_k = 1 - S_k / (N_k \times (n-1)^{\frac{1}{2}}) \quad (0 \leq D_k \leq 1.)$$

The usage of words $UL_k = D_k \times F_k$ (take integer values).

In Which, N_k^i stands for the relative frequency of word k in the field I. N_k stands for the total relative frequency of word k in all fields. N stands for the total text number of corpus. D_k stands for the coefficient of dispersion of word k. F_k stands for the frequency of word k.

(3) Calculate the field general usage of word U_k :

Use the Distributional Consistency (DC) to calculate the even degree of word in all areas. Calculation formula is:

The Distributional Consistency $DC_k = SMR / Mean$ ($0 \leq DC_k \leq 1$) he definitions of SMR and Mean are as follows:

$$SMR = (\sum_{i=1}^n \sqrt{FK_i} / n)^2 \quad Mean = (\sum_{i=1}^n Fk_i / n).$$

The field general usage of words k $U_k = DC_k \times UL_k$.

In above formula, n stands for the number of field classification, and requires that the number of field of corpus is equal; FK_i stands for the frequency of word k in the field I . UL_k stands for the text usage of words k . DC_k stands for the even degree of word k in the field classification.

3.1.3 The analysis of experimental results of improved field general usage calculation method. As mentioned previously, calculation formula of field general usage can use the traditional calculation formula of word usage, but we discussed this formula's defects, especially the impact of the words' field distribution on field level of general quantitative calculation is not obvious, so this study proposed an improved formula.

In order to validate improved calculation formula, we select the Xinjiang daily of Kazakh edition in January 2008 as the corpus of test data, separately calculate the field general usage of traditional formula and improved formula, and make comparing analysis of this test.

Compared experimental analysis of frequency:

This paper's frequency is the unified tag of FKID and UKID, namely the corresponding in the words table according to sort of position after order of 'the frequency of words' and 'field general usage'.

UKID: $FKID > 1$, it is shown that the position of the words compare to the original FKID position is on the backward adjustment, the higher the value, the greater the adjustment of the word backward, then the text spread and the stability of the field distribution usage for the word is not good.

UKID: $FKID < 1$, it is shown that the position of the words compare to the original FKID position is on the forward adjustment, the higher the value, the greater the adjustment of the word forward, then the text spread and the stability of the field distribution usage for the word is good.

UKID: $FKID = 1$, it is shown that the position of this words is same as the original position of FKID, there is no effect for the range position of this word.

(1) The calculation formula of traditional field usage

Table 1 and 2 are the processing experimental results of the traditional calculation formula of field usage, cutting part of backward words and the adjustment forward Kazakh words.

Table 1

The backward words of field usage

Kazakh words	FK	Text NO	UK	FKID	UKID	UKID: FKID
بولدى	494	136	527.895608	276	630	2.282609
باستاماشى	246	50	129.506097	138	268	1.942029
قوعام	391	100	288.097844	231	477	2.064935
ونسى	1986	361	827.966280	390	668	1.712821
حالىق	625	174	800.304715	311	659	2.118971
كوركمونەر	240	50	119.456207	134	214	1.597015
جوق	525	149	518.871667	285	616	2.161404

Table 2

The forward words of the field usage

Kazakh words	FK	TextNO	UK	FKID	UKID	UKID: FKID
شارۋالار	368	62	109.049662	221	173	0.782805
باغاسى	232	25	34.756044	129	62	0.480620
بيگه	199	25	34.778509	104	64	0.615385
قىستاقاردىك	335	62	110.70047	202	176	0.871287
ورىندادى	99	37	34.293415	28	24	0.857143
بارىنشا	340	87	113.13839	205	184	0.897561
تەڭشە	99	25	34.176450	28	16	0.571429

The maximum value of UKID: FKID is 2.282609, the minimum value is 0.480626, so adjustment range of words' position for traditional computational formula is not big. Thus the text spread and field distribution does not bring about too much impact to sort result of words.

(2) The calculation formula of improved field general usage

Table 3

The backward words of the calculation formula

Kazakh words	Text number	FK	FKID	UK	UKID	UKID: FKID
دۇنيە	424	4957	1	859.3169442	5	5
شارۋا	374	3587	2	855.0248183	6	3
14	175	1905	9	137.4895981	322	35.77778
بەيلىق	265	1850	11	288.3072141	302	27.45455
مۇناي	162	1973	12	457.1887243	106	8.833333
25	112	1368	22	142.8154444	309	14.04545
ساۋدا	87	1036	37	105.8061292	889	24.02703
ولمىيا	50	887	50	35.98305303	807	16.14

Table 4

The forward words of the calculation formula

Kazakh words	Text	FK	FKID	UK	UKID	UKID: FKID
بۇل	386	2932	4	871.8128425	1	0.25
اۋىل	49	113	985	300.4290849	142	0.144162
ئارى	100	336	215	533.8430249	39	0.181395
ەل	124	353	299	762.0626994	25	0.083612
مەدەنىيەت	74	237	333	504.7022196	79	0.237237
جۇڭگو	99	264	349	477.628399	94	0.269341
دەپ	87	256	361	520.531814	57	0.157895
ۋۆرىمىچى	98	234	396	517.3909156	67	0.169192
شىنجاڭ	74	232	405	493.3513744	86	0.212346
قازاق	74	288	425	517.3553599	68	0.16

Table 3 and 4 are the processing experimental results of the calculation formula of improved field general usage, cutting part of the backward words and the adjustment forward Kazakh words.

The maximum value of UKID: FKID is 35.77778, the minimum value is 0.083612, the adjustment range expands, so adjustment range of words' position for improved calculation formula is larger. Thus the impact strength of the text spread and field distribution of words is equal or not for the adjustment position of word and will increase.

The experimental results show that the traditional calculation formula does not change the adjustment position of word, therefore, the text spread and field distribution of words do not bring about too much impact on sort result of words. However, improved calculation formula changes the adjustment range of position of word a lot, thus the impact strength of the text spread and field distribution of words is equal or not for the adjustment position of word will increase, this is more accord with our recognition of the common-use words.

3.2 Calculation method of time general usage. The time general usage is the quantitative of words in the investigation time. It needs to observe whether the words in the inspection period are stable or not, namely the even degree of words in every month.

The procedure of time general usage is as follows:

(1) Calculate the monthly frequency of words:

F_k stands for total appearing frequency in every month for word k.

(2) Calculate the time general usage of word k:

Use Distributional Consistency (DC) to calculate equal degree of words in every month of the distribution in the investigation, the calculation formula is:

$$SMR = (\sum_{i=1}^n \sqrt{FK_i} / n)^2 \quad Mean = (\sum_{i=1}^n Fk_i / n).$$

The time general usage of word k $T_k = \text{SMR}/\text{Mean}_k$. ($0 \leq T_k \leq 1$).

Above formulas, n stands for the number of months in investigation, the requirement of each month's corpus is equal; FK_i stands for the frequency in the month i.

3.3 Feature description of region general usage. Region general usage of word is the vocabulary's use situation in different regions of the media from the point of view of common time, that is, during the investigating time, the stability degree of vocabulary in different regions medial.

Region general usage is similar to the time general usage. They are also investigating the equality degree in different distribution of the classification system, which is the stable degree of using except that the difference is that time general usage is classified by months, but region general usage is classified by the different parts of the media.

Due to the present primitive data source of the experiment only having the Kazakh edition of Xinjiang daily, the regional representativeness is insufficient, so the influence of region general usage to lexical general usage temporarily is not taken into consider.

3.4 Calculation method of lexical general usage. As stated above, the description of the 'lexical general usage' is considering the field general usage and time stability of words, and but does not take into account the influence of region general usage to lexical general usage.

Calculation formula of lexical general usage is:

Lexical general usage $O_k = T_k \times U_k$.

T_k stands for the time general usage of the word k. U_k stands for field general usage of the word k. O_k stands for general level of word, the higher of the O_k value, the characteristic of common use and the stability feature of inspected time using performance are better.

4 Automatic extraction system

4.1 Selection and pretreatment of Corpus. In the experiment, use the 'Xinjiang daily' Kazakh version of 2008 year electronic text data to do statistics. In order to study the vocabulary field general, the original media corpus classification is needed. This paper will divide the raw corpus into 5 classes as political, economy, education, life and sports.

The raw corpus is media newspaper webpage format, and needs to convert into plain text corpus according to the 'year/month/date', and should remove junk information in webpage format, only retaining the effective text information content, and the converted file format for the TXT file.

4.2 Extract process of Kazakh common-use words. In order to calculate the lexical general usage of Kazakh words, firstly step the processed plain text format, and then extract the storage data, making frequency statistics for the extracted words. Field general usage and time general usage can be calculated when we get the word frequency. Finally we can calculate Kazakh lexical general usage. So we can extract the Kazakh common-use words according to the extraction rules when we get the Kazakh lexical general usage. The extraction of Kazakh common-use words mainly divides into two modules: preprocessing module and extraction module.

4.3 System implementation. According to the lexical general usage calculation method of Kazakh vocabulary, use C# language for system development, and recognize the Kazakh lexical general usage statistical system. Calculation process of Kazakh common-use words and system interfaces is as follows:

- (1) Calculation of fields, each Kazakh text 'word' of the word frequency, Figure 1 shows the system interface of Kazakh word frequency statistic.
- (2) Calculate text usage and field general usage in all areas' words monthly. Figure 2 shows the system interface of Kazakh word field general usage statistic.

Figure 1. Kazakh word frequency statistic system

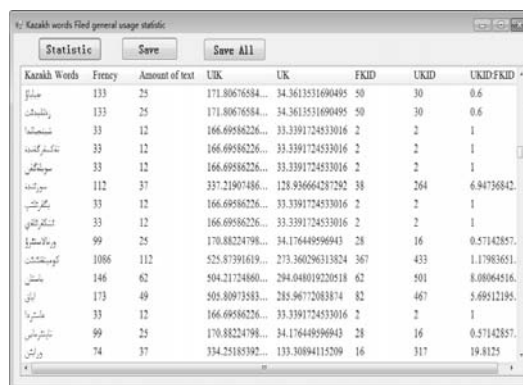

Figure 2. Kazakh word field general usage statistic system

(3) Calculation of annual Kazakh word time general usage and lexical general usage. Figure 3 shows the system interface of Kazakh word lexical general usage statistic.

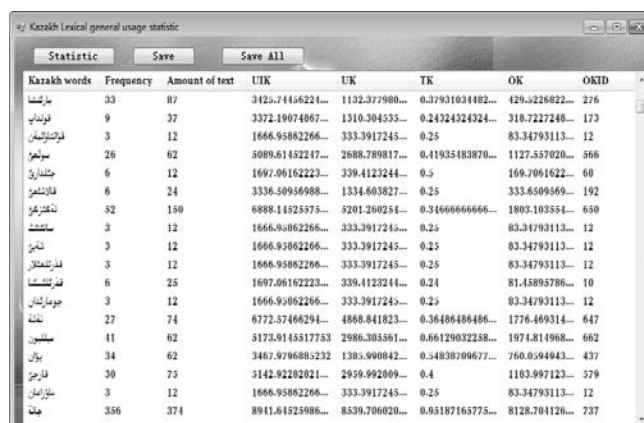

Figure 3. Kazakh word time general usage and lexical general usage statistic

4.4 Extract Kazakh common-use words. As mentioned before, lexical general usage shows that word's general level in mass circulation medium combines these statistical features: the word frequency, text distribution, field distribution, the use of time stability, and is the quantitative assessment index of these comprehensive performances. According to the 2008 annual 'Xinjiang daily' Kazakh version of the selected corpus words' lexical general usage O_K values from big to small order, cover the total corpus and identify 85 %-90 % words as common-use words.

5 Experiment results

According to the lexical general usage calculation method of Kazakh vocabulary, use C# language for system development, realize the Kazakh lexical general usage statistical system. In accordance with the Kazakh common-use words extraction rules, successfully extract Kazakh common-use words.

Table 5

The part of experimental results of the Kazakh lexical general usage

Kazakh words	FK	Text number	ULK	UK	TK	OK	OKID
جانە	356	374	8941.6452	8539.7060	0.95187	8128.7041	737
ءبىر	291	386	8892.6146	8711.3119	0.75388	6567.3362	736
كفرەك	140	187	8700.0821	7210.1816	0.74866	5397.9969	734
بىكەل	68	125	8582.6442	7483.6931	0.54400	4071.1290	730
دلە	83	100	6933.5912	4877.2432	0.8300	4048.1118	729
ءار	140	275	8708.4042	7800.9534	0.50909	3971.3944	728
دەئى	97	173	8552.3111	6051.5284	0.56069	3393.0535	722
ءدشەن	120	261	8707.4002	8650.4981	0.39080	3380.6544	721
بولۇ	109	186	6980.2351	5176.0691	0.58602	3033.2878	716

From the experimental results, the extraction method is basically satisfactory, but the accuracy of lexical general usage still remains at rising further. The main factors affecting the accuracy are:

(1) In this experiment, the original corpus is divided into 5 categories: political, economy, education, life, sports. These 5 classes cannot be encountered by the newspaper media of various types of text.

(2) The current lexical general usage without considering the regional general usage on the general effect of words.

(3) At present, the corpus is only 'Xinjiang daily' Kazakh version of the 2008 annual year, and the size is greatly restricted.

6 Conclusion

This article used the definition of the Kazakh common-use words, and identified the Kazakh common-use words' three characteristics: filed generality, time generality and regional generality, and used these characteristics corresponding to the field general usage, time general usage and regional general usage of quantitative indicators to measure the degree of general vocabulary. Based on the improved words filed general usage to achieve a Kazakh common-use words extraction, successfully extract Kazakh general vocabulary, and has good extraction effect, make up for the traditional words filed usage is insufficient, make words' field distribution characteristics have more influence of the words' commonly used characteristics.

In the article 'lexical general usage O_k ' is considered the word field general usage and time general usage and put forward, not considering the regional general usage on the general effect of words.

In order to further improve the accuracy of Kazakh lexical general usage and increase the statistical data of persuasion, the next step work should be expanded corpus size, increased number of text classification, not limited to the current 5 areas, and should also consider the larger geographical scale circulation corpus, such as increased Kazakhstan's media corpus, regional general usage into 'lexical general usage'.

This work is funded by the Natural Science Foundation of P.R.China (NSFC)(No.61363062, No. 61063025 and No.61272383), Science and Technology Research and Development Funds of Shen-zhen City (No. JC201005260118A).

References

- 1 Wang Q., Park I., Zhang P. Automatic Extraction of the Unlisted Terms In The Field of Information Technology Based on The Dynamic Circulation Corpus // Proceedings of IEEE. — 2003. — P. 452–458.
- 2 Xiao-bing Zh. A study on Recognition and extraction method of Contemporary Chinese Basic Vocabulary Based on Dynamic Circuit Corpus. Beijing: Beijing Language and Culture University, 2007.

3 Hapar M., Altanbek G. Design and Implementation of Kazakh Text Categorization System // Computer Engineering. — 2011. — No. 37(5). — P. 196–198.

4 Abilhaye D., Altanbek G. Study and implementation of Kazakh lexical scanner // Computer Engineering and Application. — 2008. — No. 44(19). — P. 146–149.

Г.Алтынбек, К.Ван

Автоматты түрде қазақ тілінен сөз, үзінді алу

Мақала қазақ тілінде автоматты түрде жалпылама лексикадағы қолданылатын үзінді алуға арналған. Дәстүрлі сөздерді қолдану негізінде жиі пайдаланылатын сөздер алынды. Сөз қолдану жиілігі статистикасының негізіне сүйене отырып, біз қазақтілді лексикада қолданылатын формула жасадық. Сондай-ақ күнделікті қолданыстағы лексикалық мәні құнды деп саналатын сөздерді бөліп алдық. Тәжірибенің нәтижесі көрсеткендей, есепті формула сөздердің орнын бағалау, бұрыннан қолданылып келе жатқан дәстүрлі әдіске қарағанда, қазақ тіліндегі күнделікті қолданылатын үзінді алынатын сөздердің зор мүмкіншілігі бар екендігін көрсетті.

Г.Алтынбек, К.Ван

Автоматическое извлечение слов, отрывков в казахском языке

В статье представлен метод автоматического извлечения слов из общеупотребимой лексики казахского языка. Частота употребления слов вычислялась по количеству использования традиционных слов. На основе статистики частотности казахских слов была получена формула для использования казахскоязычной лексики. Извлечение слов проводилось исходя из ценностного лексического значения. Результаты эксперимента показывают, что по сравнению традиционным методом представленная формула вычисления дает больше возможности оценить частотный статус слов.

UDC 81'

G.Yu.Amanbayeva, N.F.Yushko

Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: nellyatarasova@gmail.ru)

The concept of linguistic identity in modern linguistics

The article considers a meaning of the term «linguistic identity» in modern linguistic paradigm. There is a set of the interdisciplinary nature of the term, and notes about a significance of the term appearance in linguistics. The article compares the definition and characteristics of «linguistic identity» concept in terms of the different approaches and disciplines, an attempt to compare different definitions of language and identity and highlight the similarity of their contents. On the basis of the definitions and approaches analysis there are described methods for the study of linguistic identity in modern science and designated purpose of studying this concept in linguistics.

Key words: linguistic identity, anthropocentric paradigm, the structure of the linguistic identity, antropolinguistics, the human factor in language, modern linguistics.

The phenomenon of linguistic identity, acquiring science categorical status, is main to modern linguistics. Since the 90s of 20th century the notion of «linguistic identity» «... becomes the pivotal backbone of philological concept. Most researchers considered it as an integrative now, which was the beginning of a new stage in the development of linguistics — antropolinguistics» [1; 15].

Linguistic personality comes to the fore in the new linguistic paradigm, as well as an object of study of other human sciences (sociology, psychology, cultural studies, philosophy, etc.). Philosophy defines «person» as worldly and scientific terms in personality psychology is seen as «a man taken in his system of psychological characteristics that are socially determined, determine the moral his actions» [2; 377] and the identity of sociology studies in different social systems.

Usage of the term «linguistic identity» in a number of science areas (linguodidactics and psycholinguistics, cultural linguistics and stylistics of artistic speech, and communicative linguistics linguopersonology) says, that the reference to the human factor in the language is in a high demand now. The new term has gained popularity due to the fact that it reflects the integration of science and interdisciplinary studies of modern humans.

Performances of the individual nature of knowing the language appeared in linguistics in the 18–19 centuries in the works of V. von Humboldt and I.G.Herder, and later were developed in the writings of L.Weisgerber, K.Vossler, I.A.Baudouin de Courtenay, and others. The phrase «linguistic identity» was first used by V.V.Vinogradov in his work «Artistic prose» (1930), but its value was not disclosed. Understanding of the phenomenon comes clear only in present days, which is indicated by the words «linguistic identity», and that the name gets the status of the *term*.

Since the 80s the term «linguistic identity» is increasingly being used by linguists, there is a number of definitions and its characteristics. The first of them was given in 1980 by G.I.Bogin in the book «Modern Linguodidactics». He wrote that «the central concept of linguistics is linguistic identity — a man, considered in terms of its readiness to make the speech acts. <...> Linguistic identity — is the one who sets the language, that is, the one for whom language is a speech. Linguistic identity is characterized not so much by what it knows about the language, as the fact that it can do with the language» [3]. Later, in his doctoral dissertation, he added early interpretation, defining linguistic identity as a «man, considered in terms of its readiness to make the speech acts, to create and to take the work of speech» [4].

A little later, the definition of a linguistic identity was formulated by U.N.Karaulov in his book «The Russian language and linguistic identity» (1987), and linguistic identity was defined by him as «... a set (and the result of the implementation) of the ability to create and perception of speech works (texts), which differ

- a) a degree of structural and linguistic complexity,
- b) depth and accurate reflection of reality,
- c) a specific target orientation» [5; 245].

In the same monograph it is provided a fundamentally different interpretation: «... linguistic identity is a person, expressed in the language (text), and through language, it is also a person, reconstructed in its main features on the basis of language means» [5; 38].

Following U.N.Karaulov many linguists have proposed their own definitions of linguistic identity where its essence is defined by the concept of a system or set of a person properties, accented own language concepts or extralinguistic components that characterize a person. We provide a brief overview of some of the definitions of the linguistic identity:

- «Linguistic identity is considered to be a subject, who is capable to perform speech activity, using its meaning» (I.E.Klyukanov) [6; 73];

- «An individual, who is capable of producing a coded designation of the external world, serving the conceptual model of reality and enshrined codification language community, is used under the linguistic identity» (O.A.Eremeeva) [7];

- «... linguistic identity is seen... as a carrier of a certain quality of language ability, given its initially and further developed in accordance in its potential» (N.D.Golev) [8; 10];

- «Linguistic personality — is multi-dimensional, multi-level functional system, which gives an idea of language and speech degree at the level of the individual active and creative interpretation of reality» (E.V.Barsukov) [9; 5];

- «The language identity is a set of socio-psychological and cultural property rights, determining its ability to creative text activity and display a specific national language picture of the world, constructive interaction with the environment, openness to understand and adapt to a mental-language environment for the purpose of initiation to the culture of a foreign language and to determine their place in the spectrum of different cultures» (S.Yu.Godunova) [10].

With such a variety of definitions it is actual getting preferred the term «person» as a generic component definition of linguistic identity — it highlights the interdisciplinary nature of the research object: the identity (in the totality of its properties identified related disciplines), as reflected in the language.

The level of generalization in the selection of the object, which is denoted by the term «linguistic identity» varies very widely in the definitions, and in various studies. So, G.I.Bogin, speaking of the linguistic identity, involves the study of science fiction, which is abstracted from the individual differences of people and languages. This interpretation is opposed to the second definition made by Karaulov, what is focused on a specific individual speaker. And anyway «Karaulov does not clarify taken parameter, thanks to which it is possible to study the «conditional linguistic identity» (art text characters), social or national language and speech types of real individuals.

Dedicated by U.N.Karaulov abstraction levels correlate with independent values of the original term:

«Linguistic identity — is the carrier of a language, characterized by analyzing the texts they produced:

- a) As the individual and the author of these texts with its own character, interests, social and psychological preferences and settings;
- b) As a typical representative of the linguistic community and a narrower included in its speech community, or the cumulative average carrier of the language;
- c) As the representative of the kind of homo sapiens, an essential feature of which is the use of sign systems and, especially, natural language» [11; 104].

If you cannot differ the perception of the analysis object, linguistic identity «is understood as an individual or as a team, using the language as a basic channel of communication» [12].

Thus, the idea of a linguistic identity in linguistics is not only a real native speakers, but also with some scientific abstraction, simulated entity. This view is held by N.S.Trubetzkoy in his work «On the problem of Russian self-learning» (1927), where he considered the philosophical concept of the person in the unity and the opposition of its two fundamental sides — «individual» and «public», «symphony» of personality [13].

Many authors of contemporary works get such a juxtaposition of two forms of the phenomenon, so the terms «collective linguistic identity» (a community of people who speak this language) and «individual linguistic identity» (a single representative of the community) are widespread. At this moment it can be represented following points of view of different linguists:

- Following N.S.Trubetzkoy, V.P.Neroznak indicates the language of the people as «public (polilektive)» linguistic identity and its particular representative as «individual (idiolektive)» linguistic identity [14; 113].

- I.I.Sentenberga believes that the overall linguistic identity (generalized image of the carrier of the language) and linguistic identity of the individual (the specific language of the media) — are two sides of one coin, does not exist without each other. It is noted that the overall linguistic identity varies territorial, vocational, cultural, sexual, etc. In this regard, there may be the study of the linguistic identity of the schoolboy, students, pensioners, etc. [15].

- A.A.Vorozhbitova proposes to use the term «collective linguistic identity» or «total linguistic identity» in relation to the ethnic group as a whole and in the description of the social groups to introduce the term «group linguistic identity» [16; 139].

- O.N.Shevchenko contrasts typical and individual linguistic identity. «Typical linguistic identity is characterized by properties, such as abstract, reference, collectively, the impersonality»; standard model in each case is implemented in the form of individual linguistic identity. Individual linguistic identity in the basic characteristics is the same as the standard, but at the same time it has its own characteristics [17].

Any pursuit of science tends to identify the generalizing of properties of the investigated phenomena. However, the widespread consolidation of the term «linguistic identity» as «people, talking in general» or «a typical representative of the linguistic community» are undesirable not only because of the inconvenience of use in scientific practice, but primarily due to the initial opposition of the initial concepts of «personality» and the «collective». Expanded use of the term «linguistic identity» is a part of tribute to the «scientific fashion», which reflects the important social needs of the mass consciousness. After studying various scientific approaches to the concept of «linguistic identity», we believe that the perspective is the designation according to the specific term of a native speaker. This view is held by U.N.Karaulov and D.N.Murzina and E.V.Ivantsova. In other cases, it is more about the different types of linguistic identity.

Perhaps, then, the term «collective linguistic identity» will be released from active use, while the term «individual linguistic identity» is used without an explanatory tautological definition and finally gain a foothold in linguapersonology as the main.

Variability of certain linguistic identity is also due to the different views on the subject of (aspects of) the phenomenon study. Some definitions of this area coincide with the formulation of the object of study, in others it is highlighted in a separate part of the characteristics of the concept.

An analysis of the definitions of the linguistic identity at this point, it demonstrates the processes of integration and differentiation of individual areas of linguistics in the period of its anthropocentric paradigm. Different interpretations of the individual aspects in language study are clearly correlated with separated in the last decade of the traditional linguistics new areas.

Defining of linguodidactics, where the main thing is occupied by the speech (language) rights and their ability to go back to the implementation are shown in the work of G.I.Bogin. Interest cultural linguistics to the «human factor in language» is caused interpretation linguistic identity «... mainly in the fixed base of lexical system of national and cultural prototype of vehicle specific natural language...» (S.G.Vorkachev) [18; 17]. Thus, the task of studying «etno-semantic» (collective!) linguistic identity is to identify characteristics of the national culture and mentality of a language community. Close to this understanding (but perhaps with some shift in emphasis in the sphere of cognitive and communicative linguistics) there is a definition of V.I.Karasik: «Linguistic identity — is a generalized image of the media cultural-linguistic and communicative activity-related values, knowledge, attitudes and behavioral responses» [19; 363]. Synthesis of Science and problems of sociolinguistics is seen in the definition of «model», linguistic identity — is «a typical representative of a certain ethno-social groups, recognizable by the specific characteristics of verbal and non-verbal behavior and output value orientation» [20; 99].

Communicative linguistics spawned an idea of the linguistic identity as a «communication.» According to G.N.Bespamyatnova it is «a set of distinctive personality traits, found in its communicative behavior, and providing the individual communicative personality» [21; 10].

Finally, a number of definitions related to specific native speaker highlighted the problem of linguopersonology that places the center of the study some real individuals in the dialectical unity of the individual and the collective in their language and speech, in conjunction with their language and personal in the broad sense of the word. It should be noted that the definitions of U.N.Karaulov, where the components of the structure of the linguistic identity (vocabulary, thesaurus and pragmatikon), reflects the modern view of language as a tool for learning outlook, values and motivations of man. In these definitions minimized their contain of methodological principles of analysis.

Many linguists are trying to narrow down the concept of «linguistic identity» by introducing it into a paradigmatic series of similar concepts, and replacing the original terms notation other. Thus, A.V.Puzyrev opposes linguistic identity of thought, speech and communicative personality, tying with only the first term analysis of the language development degree, its features [22]; V.V.Krasnih separates language, speech, communicative person and a speaking person [23]. It is also proposed to use the term «verbal person», filling it with different content. In some works, he is regarded as identical in meaning to common «linguistic identity», but a more accurate in an inner form; in the writings of other linguists associated with it is only one aspect of the description of the linguistic identity.

Thus, the term «linguistic identity» actively asserted in modern linguistics. His demand is primarily due to the anthropological orientation of modern linguistics. Diversity of interpretation of the term is associated with different representations of the object standing behind this notation, the degree of abstraction in the research process, exploring aspects of this phenomenon. Many of his interpretations show, on the one hand, the development of ambiguity, on the other — the desire to eliminate undesirable for terminological system polysemy.

Secondary terms (which are often sound the same are also attached to the shell unequal content) are acclimatized badly, and the primary «linguistic identity» keeps the variability of semantic content. This situation can be explained as the antinomy of the original objects, as reflected in this phrase (unity and opposed to speech and language, social and individual), and the lack of formation of terminological apparatus of the new field of scientific knowledge.

It seems that in many cases, the term «linguistic identity» is used to refer to an excessively wide band speakers. In connection with the isolation of linguopersonology, wider area of anthropological linguistics would be appropriate for securing objects of different degrees of abstraction, different terminological designations, yet to be introduced for a branch of linguistics, related to the theory of linguistic identity. The theory of linguistic identity is developed from the perspective of different approaches, using different research methods, by examining certain aspects of the problem, based on the selection of different objects for observation. Construction of a theory of person's language involved representatives of various philological schools, and both of them listened carefully to the opinions of colleagues support, the hypothesis were put forward and offered their solutions of common scientific problems.

The initial research was the understanding of a language as a specific identity of a native speaker, to understand it there was reproduced and created a text, is a person, described based on the analysis of texts produced by it in terms of the use of system resources which the language to reflect its vision of reality (U.N.Karaulov, V.V.Vorobiev). The basis for the individual characteristics of the language is assumed its three-tier structure, proposed by U.N.Karaulov, under which verbally-semantic, linguistic and cognitive and pragmatic (motivational) levels were allocated. Follow-up studies undertaken in this area the viability of ideas U.N.Karaulov have shown. Linguistic identity recognized «... integral complex object of study of young and rapidly developing areas of language science (cognitive linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, pragmalinguistics, ethnolinguistics, ontolinguistics etc.)» [24; 5]. In the future structuring of the linguistic identity Karaulov received rethinking, additions and clarifications to the works of other scholars. Thus, V.A.Maslova calls the three components that make up the content of a linguistic personality — evaluative, or worldview, cultural and personal [25]. V.I.Karasik offers an aspect Learn the linguistic identity of values, cognitive and behavioral [26]. In general, the organization of human speech isolated language ability, communicative needs, communicative competence, language awareness, verbal behavior [27].

Teaching of the linguistic identity, develop tools anthropocentric scientific paradigm, involves the use of a wide range of methods, techniques, research methods of linguistic material. Their choice is determined in each set by the goals and objectives. The following methods are most frequently used: general linguistic: observation of the object, descriptive thesaurus (ideographic description language method), a method of semantic fields (L.M.Vasilyev), the method of content analysis of the individual author of the dictionary, hermeneutics; linguokognitology methods: conceptual (L.O.Cherneyko, V.A.Dolinskiy), discursive (T.B.Alisova); linguokulturology methods: Method of linguocultural fields (V.V.Vorobyov), the method of linguistic and cultural analysis of the text (M.Freshly) [28]; a method of describing the language of the person on the basis of models offered by modern science (U.N.Karaulov, V.A.Maslova, V.I.Karasik, T.V.Kochetkova); linguopr pragmatic methods (including analysis of the modalities of speech, rhetorical analysis); methods of psycholinguistics; of comparative methods; statistical method; methods of educational lexicography; experimental method.

One of the most important tasks, which is laid in the anthropocentric linguistics in the study of the language of the person — is the creation of a typology of linguistic personality, building on the basis of differences in styles of thinking, in ways of developing the communicative competence, both diachronic and synchronic view. An inexhaustible source of inspiration is the scientific study of the language of individual per-

sonalities, specific speakers, creating an individual voice portrait. Linguistic personality in some degree represents Linguacultural situation under which it works, linguistic picture of the world of the people, reflected in its personal view of the world, like a personality, «... so the universal significance of the person in need of analysis and explanation» [29; 237]. In general, the construction of an integrated theory of linguistic personality seems possible only through the efforts of many scientists and combining many scientific fields.

References

- 1 Кочеткова Т.В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) // Вопросы стилистики. — 1996. — Вып. 26. — С. 14–24.
- 2 Николина Н.А. Новые тенденции в современном русском словотворчестве // Русский язык сегодня. — М., 2003. — Вып. 2. — С. 376–387.
- 3 Богин Г.И. Современная лингводидактика. — Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. — С. 3.
- 4 Богин Г.И. Концепция языковой личности: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Л., 1982. — С. 1.
- 5 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987. — 262 с.
- 6 Клюканов И.Э. Языковая личность и интегральные смысловые образования // Язык, дискурс и личность. — Тверь, 1990. — С. 69–73.
- 7 Еремеева О.А. О понятии «языковая личность» // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм. — Харьков, 1991. — Вып. 1. — Ч.2. — С. 434.
- 8 Лингвоперсонология: типы языковых личностей и личностно-ориентированное обучение / Под ред. Н.Д.Голева, Н.В.Сайковой, Э.П.Хомич. — Барнаул; Кемерово, 2006. — 435 с.
- 9 Барсукова Е.В. Языковая личность как категория исторической культурологии (на материале «Архива князя Воронцова»): Автореф. дис. ... канд. культурол. наук. — М., 2007. — 22 с.
- 10 Годунова С.Ю. Педагогические условия развития языковой личности студента технического вуза: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — М., 2008. — С. 10.
- 11 Культура русской речи: Энцикл. слов.-справ. — М.: Флинта; Наука, 2003. — 840 с.
- 12 Гронская О.Н. Языковая картина мира и языковая личность сказки: пути реконструкции // Языковая картина мира. — Кемерово, 1995. — С. 126, 127.
- 13 Трубецкой Н.С. К проблеме русского самопознания // Вавилонская башня — 2: Слово. Текст. Культура. — Чтения 2002–2003. — М., 2003. — С. 7–12.
- 14 Нерознак В.П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Язык. Поэтика. Перевод. — М., 1996. — С. 112–116.
- 15 Сентенберг И.И. Языковая личность в коммуникативно-деятельностном аспекте // Языковая личность: проблемы значения и смысла. — Волгоград, 1994. — С. 15.
- 16 Ворожбитова А.А. Теория текста: антропоцентрическое направление: учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 2005. — 367 с.
- 17 Шевченко О.Н. Языковая личность переводчика (на материале дискурса Б.В.Заходера): автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2005. — С. 7.
- 18 Воркачев С.Г. Этносемантика паремии: сопоставительный анализ метафоризированных показателей безразличия в русском и испанском языках // Языковая личность: культурные концепты. — Волгоград; Архангельск, 1996. — С. 16–25.
- 19 Карасик В.И. Языковая личность: аспекты изучения // II Междунар. науч. конф. «Язык и культура». — М., 17–21 сентября 2003 г.: Тез. докл. — М., 2003. — С. 362–363.
- 20 Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт // Филология и культура: Материалы 3-й Междунар. науч. конф. — Ч. 2. — Тамбов, 2001. — С. 98–101.
- 21 Беспмятнова Г.Н. Языковая личность телевизионного ведущего: автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Воронеж, 1994. — 19с.
- 22 Пузырев А.В.Общество, язык, текст и языковая личность в аспекте субстратного подхода к языку // Общество, язык, личность. — М., 1996. — Вып.1. — С. 20–23.
- 23 Красных В.В.Структура коммуникации в свете лингвокогнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — М., 1999. — С. 12.
- 24 Седов К.Ф. Становление структуры устного дискурса как выражение эволюции языковой личности: дис. ... д-ра филол. наук. — Саратов, 1999. — 436 с.
- 25 Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001. — С. 119.
- 26 Карасик В.И. Языковой круг: Личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002. — 476 с.
- 27 Тхорик В. И., Фанян Н.Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. — М.: ГИС, 2006. — С. 258, 259.
- 28 Фрешли М. Культурные сети. — Сомбатхей, 2015. —221 с.
- 29 Воробьев В.В. Языковая личность в лингвокультурологии // Языковая личность: Лингвистика. Лингвокультурология. Лингводидактика: Тез. докл. — Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. — С. 234–237.

Г.Ю.Аманбаева, Н.Ф.Юшко

Қазіргі заманғы лингвистикадағы тілдік тұлға тұжырымдамасы

Мақалада қазіргі лингвистикадағы «тілдік тұлға» ұғымы мәселесі қарастырылды. Ұғымның пәнаралық сипаты анықталды және оның лингвистикадағы шығуының зор маңызы көрсетілді. Әр түрлі тәсілдемелерге және пәндерге сәйкес «тілдік тұлға» ұғымының анықтамалары және сипаттамалары салыстырылып, тілдік тұлғаның әр түрлі анықтамалары және олардың жалпы мағынасы жан-жақты зерттелді. Авторлар анықтамаларды және тәсілдемелерді талдап, қазіргі ғылымдағы тілдік тұлғаның зерттеу әдістері мазмұндап, осы ұғымның лингвистикадағы зерттеуінің мақсаттарын анықтады.

Г.Ю.Аманбаева, Н.Ф.Юшко

Концепция языковой личности в современной лингвистике

В статье рассмотрено значение термина «языковая личность» в современной лингвистической парадигме. Установлен междисциплинарный характер термина и отмечена значимость появления данного термина в лингвистике. В статье сопоставлены определения и характеристики понятия «языковая личность» с точки зрения разных подходов и научных дисциплин, предпринята попытка сопоставить различные дефиниции языковой личности и выделить общность их содержания. На основании анализа определений и подходов описаны методы изучения языковой личности в современной науке и обозначены цели изучения данного понятия в лингвистике.

References

- 1 Kochetkova T.V. *Stylistics questions*, 1996, 26, p.14–24.
- 2 Nikolina N.A. *Russian language today*, 2003, 2, p. 376–387.
- 3 Bogin G.I. *Modern Linguodidactics*, Kalinin: Kalinin State University, 1980, p. 3.
- 4 Bogin G.I. *The concept of linguistic identity*: Dokt. Diss., Leningrad, 1982. p. 1.
- 5 Karaulov Yu.N. *Russian language and linguistic identity*, Moscow: Nauka, 1987, 262 p.
- 6 Kljukanov I.E. *Language, discourse and identity*, 1990, p. 69–73.
- 7 Ereemeeva O.A. *Linguistics: teamwork concepts and paradigms*, 1991, 1, 2, p. 434.
- 8 Golev N.D., Sajkova N.V., Homich Je.P. *Lingvopersonology: types of linguistic personality and personality-oriented education*, Kemerovo, 2006, 435 p.
- 9 Barsukova E.V. *Linguistic personality as a category of historical cultural studies based on «Archives of Prince Vorontsov»*: Avtoref. Dis., Moscow, 2007, 22 p.
- 10 Godunova S.Yu. *Pedagogical conditions of development of language personality of student technical college*: Avtoref. Diss., Moscow, 2008, 24 p.
- 11 *Culture of Russian speech: Collegiate Dictionary Directory*, Moscow: Flinta; Nauka, 2003, 840 p.
- 12 Gronskaia O.N. *Language picture of the world*, Kemerovo, 1995, p. 126–127.
- 13 Trubeckoj N.S. *Tower of Babel-2: Word. Text. Culture*, Moscow, 2003, p. 7–12.
- 14 Neroznak V.P. *Language. Poetics. Translation*, Moscow, 1996, p. 112–116.
- 15 Sentenberg I.I. *Linguistic personality: problems of meaning and sense*, Volgograd, 1994, p. 15.
- 16 Vorozhbitova A.A. *Theory of Text: anthropocentric direction*, Moscow: Vyssh. Shk., 2005, 367 p.
- 17 Shevchenko O.N. *Language interpreter person (based on discourse B.V. Zakhoder)*: Avtoref. Dis., Volgograd, 2005, p. 7.
- 18 Vorkachev S.G. *Linguistic personality: cultural concepts*, Volgograd; Arkhangelsk, 1996, p. 16–25.
- 19 Karasik V.I. *Abstracts of the II Int. scien. conf. «Language and Culture»*, Moscow, 2003, p. 362–363.
- 20 Karasik V.I. *Proc. of the 3rd Intern. Scien. Conf. «Literature and Culture»*, 2, Tambov, 2001, p. 98–101.
- 21 Bepamjatnova G.N. *Linguistic personality of television host*. Avtoref. Dis., Voronezh, 1994, 19 p.
- 22 Puzyrev A.V. *Society, language, personality*, Moscow, 1996, 1, p. 20–23.
- 23 Krasnykh V.V. *The structure of the communication in the light of Lingvokognitivnye approach (communicative act, discourse, text)*: Avtoref. Dis., Moscow, 1999, p. 12.
- 24 Sedov K.F. *Formation of the structure of oral discourse as an expression of the evolution of the language person*: Doct. Diss. Saratov, 1999, 436 p.
- 25 Maslova V.A. *Lingvocultural studies*, Moscow: Publ.Center Academy, 2001, p. 119.
- 26 Karasik V.I. *Linguistic Circle: Personality, Concepts, Discourse*, Volgograd: Peremena, 2002, 476 p.
- 27 Thorik V. I., Fanjan N.Ju. *Cultural linguistics and intercultural communication*, Moscow, 2006, p. 258, 259.
- 28 Fresli M. *Kulturális hálózatok*, Szombathely, 2015, p. 221.
- 29 Vorob'ev V.V. *Abstracts of the conf. «Linguistic personality: Linguistics. Cultural linguistics. Linguodidactics»*, Ufa, 2011, p. 234–237.

G.Yu.Amanbayeva, A.T.Toleubekova

*Ye. A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: Sulamita_t@mail.ru)*

Functional-typological parameters of scientific discourse

The article describes the main components of the scientific type of discourse. Its functional and typological parameters are reviewed. The criteria for this type of discourse are identified. So-called set of regulatory principles following which optimizes the process of creation, transmission and use of knowledge undergoes analysis. As the study of the linguistic texture of scientific articles and monographs showed it seems interesting to consider the scientific discourse from the point of view of various language aspects: the unity of the two functions — informational and emotional.

Key words: discourse, scientific discourse, classification of discourse types, functional and structural categories; functions: informative and emotional; semantic and structural categories.

Various forms of communication in the field of science and techniques cover all new spheres of human activities including those which have traditionally considered being mononational. The nature of scientific monocultural and intercultural communication is gradually segregating from other forms and is taking new ways and types that are specific only to this sphere of activity [1]. All this allows talking about the uniqueness of scientific discourse which is confirmed by specific targets and strategies.

Until recently the scientific text has traditionally been studied in the framework of functional stylistics and the attention of scientists were always captivated by the systematic properties of the style and all the other elements inherent to the language of science were referred to its periphery. At the end of the XX century the view on the scientific text was radically changed, it is no longer considered as a separate product of monologue character, it is presented as a component of a coherent system of texts representing various fields of science, research strands and scientific paradigms [1].

Scientific discourse should be recognized as institutional and it should be noted that the interactive cooperation of social factors within a particular type of discourse attracts researchers due to a range of possibilities of linguistic and extralinguistic analyses that can create the conditions for studying and highlighting the challenges of the relationship between language and forms of human activity, language manipulation, beliefs, evaluation of statement sincerity [2].

In modern society there is a growing importance of scientific discourse because on the one hand more and more people are involved in this discourse within the professional communication; on the other hand the scientific discourse has a high degree of authority as the content of the scientific text is perceived as an objective and fair.

Investigation of scientific discourse is in the sphere of the interests of the cognitive linguistic paradigm in connection with integrative trend of science development about language and the need for interpretation of results obtained in related fields of knowledge — semiotics, sociolinguistics, psycholinguistics, culture study and philosophy. Scientific discourse in its thematic varieties attracts the attention of specialists because this research paradigm highlights not only the status and role relationships of the subculture but also the ways of constructing argumentation, forms of actualization, ways of ‘synchronizing’ within the information field.

Scientific discourse refers to a special type of communication which is characterized by a high degree of influence on the recipient and therefore the identification of the mechanisms of scientific argumentation is very significant. In this sense the importance of studying scientific discourse is dictated by the need to find optimal ways of argumentation and verification of scientific information which should be organically integrated into the scientific picture of the world.

The concept of ‘scientific discourse’ is used as: 1) scientific communication presented in conjunction with oral and written, verbal and non-verbal texts; 2) the particular scientific text considered within the context [1]. These definitions of scientific discourse are quite conventional. Separation of scientific discourse in the ‘broad sense’ is based on the idea of the scientific field as a special form of human activity which plays a vital function in modern society. This area is distinguished by a special use and own parameters of communication. Scientific discourse is a system of texts in which changes in the scientific picture of the world are

registered; it is a part of the general informational discourse that serves to a particular social group and is inextricably linked with both the scientific picture of the world and the national language picture of the world. Scientific and linguistic picture of the world exist in parallel, in some situations they influence each other thus keeping their own principal difference [1].

The main objective of the author of scientific discourse is to demonstrate the validity of his point of view in the process of cognition of the object of scientific research which in its turn is a part of the surrounding world. In constructing own statements the author assumes that he has to convince the recipient of the text hence the scientific texts have such a property as an element of polemics [3].

From other types of discourse scientific one also differs by the fact that the preparation level of the audience quietly correlates with the preparation level of the author of the text, the author does not need to motivate the recipient, attract him by bright titles as he is motivated by the perception by virtue of his professional identity [1]. Speech strategies of the members of scientific discourse are quite varied but in general they represent certain modifications of the main goal — to obtain objective knowledge about the world [2]. They are the definition of the problematic situation, highlighting the subject of scientific analysis, the study of history of the issue, formulation of hypotheses and research objective, rationale for choice of methods and engaging research materials, the construction of theoretical and experimental models of the subject matter, presentation of the results of observation and experiment, comments and discussion of the results of research, peer review of the research, identification of the areas of practical application of the results obtained, the presentation of the results obtained in a form suitable for specialists and non-specialists (students and the general public), etc. [1].

To determine the scientific discourse as an institutional one it needs to classify typical intentions of participants of communication, status characteristics of participants of communication, behavioral and stylistic norms of communication. Scientific institutional discourse is certainly clichéd kind of communication between scientists who may not be familiar with personally but they have to cooperate in accordance with the norms of society which can be defined as the scientific community. Thus according to V.Karasik there are soft and tough varieties of institutional discourse. Scientific discourse is soft and military discourse is tough, all kinds of discourse in which the important role are played by various kinds of rituals are tough [2]. One of the characteristic features of scientific discourse is a principal equality of all participants of scientific communication as none of the scientists cannot embezzle a monopoly on truth, objectivity and comprehensive argumentation and evidence for expressed regulations; any text can be subjected to analysis, evaluation and criticism from the point of view of the truth or falsity of some of its propositions and image of the text as a whole because the infinity of every act of cognition makes a scientist be critical about both others' and own investigations.

One of the most common methods of classification of discourse types is the distinction on spheres of activity and spheres of communication; on the basis of these criteria the scientific discourse which plays a crucial role in modern society is highlighted as it is the core of a common information resource. Scientific discourse not only serves to the representatives of a particular social group (scientists) but it is also inextricably linked with other critical discourses of modernity: political, religious and media. It is impossible to study and describe scientific discourse in isolation from such concepts as the scientific picture of the world as well as the national language picture of the world. Under the scientific discourse we should understand not only the sphere of exchange of scientific information in general but an actualized specific text or in other words a set of homogeneous speech acts or a single speech act which seeks to change our understanding of life [1].

The main ontological characteristics of scientific discourse are:

- Abstract in scientific discourse is seen in a distinct nominative and abstract and generalized design of the statement. Under the abstract and generalized design of the statement it is advisable to understand the functional and semantic 'colour' of scientific speech which manifests specificity of scientific thinking. In scientific language the objective properties of the phenomena under consideration should be reflected.

«The influence of mathematics, in particular the discovery of integral and differential calculation made impact on the study of Leibniz (1646–1716), the great German thinker of the XVII century, who put forward the concept of the unconscious mentality for the first time in the history of science. Picture of mental life has acted as an integral rather than the arithmetic sum. Based on the idea of continuous gradation of concepts, Leibniz distinguished perception (unconscious perception) and apperception (conscious perception which includes attention and memory). Being an idealist, Leibniz believed the universe was built from a plenty of souls — 'monads' ('Monad' — indivisible). However, he added a lot of new things in psychology, especially the idea of the active nature and continuous development of mentality, about the complicated ratio between the conscious and the unconscious» [4; 14].

- Consistency as one of the main characteristics is realized in scientific language which is a form of expression of concepts, opinions. In scientific discourse such language means that meet the requirements of logical thinking at maximum level, express conceptual content are used.

«Education especially higher education is considered as the main leading factor for social and economic progress. The reason of such attention is to understand that the most important value and main capital of modern society is a person capable of finding and developing new knowledge and making nonstandard decisions» [5].

- Objectivity of scientific discourse is achieved through the specifics of scientific cognition which establishes an objective scientific truth. Objectivity of scientific discourse is realized due to the impersonality of linguistic expression, the desire to focus on the subject of the statement and there is a small degree of subjectivity in scientific texts.

«Gender is a set of social representations, not a prescription fixed by nature; this is what we think of the field within our social and cultural conceptions. Gender studies are based on the principle of anthropocentrism in the study of linguistic phenomena. Anthro-po-oriented approach to the study of language and communication is associated with cognitive scientific paradigm and allows to consider gender as a cultural phenomenon and to put 'masculinity' and 'femininity' down statuses of concepts. In the framework of the linguistic paradigm of gender it is emphasized that the concepts of 'masculinity' and 'femininity' are constructed in the language because language is presented as a method of developing consciousness».

- Accuracy as a feature of scientific discourse is related to the specific scientific cognition. Scientific cognition involves not only objective but also an accurate representation of reality. Without accuracy of scientific knowledge the progress of science is impossible. This is evidenced by the prevalence of the linguistic means that are unambiguous and can accurately express the essence of concepts in scientific speech. These language means include terms and special terminology.

«Postpartum psychosis (or according to the International Classification of Diseases of 10th review — mental and behavioral disorders that occur in the first 6 weeks after delivery) is a rare mental disorder usually occurs in the first 2–6 weeks after delivery. Psychiatric disorders that arise after delivery have been already known at the time of Hippocrates who mentioned postpartum 'delusion' and 'mania'. The term 'generic fever' became widespread later» [6; 17].

- The necessity of the statements is the most important feature of scientific discourse. The absence of this property leads to the phrase mongering and declarativity which is unacceptable in science. The essence of this principle is that if a certain position is formulated or any hypothesis (theory) is proposed, it is necessary to give undeniable rational grounds (reasons, arguments) by virtue of which they should be accepted as true or more believable than before.

«Thus we can distinguish three aspects of being, existence of science — firstly it is one of the types of cognitive activity, the purpose of which is to obtain new knowledge; secondly — the result of this activity which can be represented as the union of newly gained scientific knowledge into a coherent, organic growing system (not just their sum); third — a social institution with specific infrastructure: scientific institutions which include academic, research and university scientific organizations; professional associations of scholars (scientific communities, forums, etc.); ethos (moral norms and values) of science; resources, finances, scientific equipment, scientific information system, various kinds of communication between scholars, etc.» [7;7].

- Setting for a search of truth. This imperative of scientific discourse assumes that our all statements are not guaranteed against mistakes. Truth in its classic sense is the ratio of the accordance of statements (hypotheses, theories) to its allocated fragment of reality.

- Conceptuality. This rule considers usage of categories system in any area of scientific discourse which serves as specific coordinates of the space of theoretical thinking. Firstly they are philosophical categories — ontological, epistemological and axiological. Secondly scientific categories, the system of which emphasizes a certain aspect of reality which is the objective content of statements of science.

«Time as a basic category of being is originally shaped in the ingenious image of the world and is represented in it by the richest paroemiological stock fixing an important role of the time phenomenon in a human life» [8].

- Methodology. It means that any scientific research can be carried out with the help of a certain set of rational methods.

«In the second half of the twentieth century scientists actively use the methods of mathematical analysis and differential equations, mathematical modeling, methods of probability theory and mathematical statistics have great success» [7;17].

• Creativity. Innovative research begins when the impossibility of solving a certain kind of problems (issues) on an existing theoretical base using previously established methods and means is fully realized. This evidence encourages the researcher to develop new ideas and hypotheses, to invent non-traditional experimental methods, means of monitoring and measurement.

«Modernization of the educational process in medical higher institutions shows that the training demands innovative technologies that provide development of skills directly required in future practice. The leading place among these methods belongs to the method of projects which allows to create a natural environment for the development of students' key competencies, educational situations, enables students to formulate and solve problems themselves, it is a technique of self-activity support by a student to resolve targeted problem» [9; 286].

• Criticism requires the ability to listen to counterarguments, try to be on others' point of view, to look at own position as if from outside and start a meaningful dialogue with other views.

• Evidence of presentation.

«Thus the surface-active properties at interphase borders with air and a solid surface are characteristic of all three varieties of amines and significantly enhance due to increase of their the molecular mass composition. In accordance with Rebinder classification they can be referred to the surfactants of wetting and dispersing properties. The last one is particularly important for any paint composition which includes white spirit solvent» [10].

Also monotonous, uniqueness, a high degree of certainty (invariableness) of linguistic units, lack of new speech means and original ways of their use, the use of well-established, stereotyped and therefore usual forms of expression devoid of any allegories, allusions, etc. are considered to be characteristic features of scientific style. An important tool to implement the effective functions of modern scientific text is estimability of presentation which promotes the development of socially and linguistically cultural significant values. In the modern scientific text there is a tendency to simplify the syntax, use special turn of speech. Authors often use analogies, comparisons and even metaphors [11]. In addition to the basic features scientific discourse has minor, namely: emotional and expressive features.

It can be concluded that the scientific discourse is a common type of verbal behavior of the subject in the field of scientific activity determined by social and historical conditions and approved by the stereotypes of organizing and interpreting scientific texts as the components that compose its specificity.

Thus the persistent symptoms of scientific discourse are conclusiveness, abstract and generalized character, objective presentation, accuracy, consistency, abstractness, conceptuality, methodology, validity, strict and clear presentation of the thought and in this regard the impersonality of presentation, all these are style creating features which can characterize the discourse of science.

References

- 1 Карчаева С.Х. Дискурсивность научного текста: автореф. дис. ... канд. филол. наук (10.02.19). — Пятигорск, 2010. — 20 с.
- 2 Карасик В.И. О категориях дискурса // Тверской лингвистический меридиан: сб. ст. — Тверь: Изд-во Твер. гос. ун-та, 2007. — С. 57–68.
- 3 Михайлова Е.В. Интертекстуальность в научном дискурсе (на материале статей): дис. ... канд. филол. наук (10.02.19). — Волгоград, 1999. — 205 с.
- 4 Петровский А.В. Общая психология. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Просвещение, 1976. — 479 с.
- 5 Капбасова Г.Б., Сабирова Р.Ш. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Психология». — Караганда: Изд-во КарГУ, 2011. — 89 с.
- 6 Жук Т.П., Дудаль Л.В. Особенности клинических проявлений и лечения послеродовых психозов // Медицина и экология. — 2014. — № 2(71). — С. 17–19.
- 7 Гаранина О.Д. История и философия науки: учеб. пособие. — Ч. 1: — М.: МГТУГА, 2007. — 128 с.
- 8 Кваньшева А.Б. Концепт «время» в русской языковой картине мира // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2014. — № 4(76). — С. 23.
- 9 Тлеумбетова Д.Б., Шеризатова Ж.Ж. Метод проектов как инновационная технология обучения языку // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Наука и образование в современном мире». — Т.3. — Караганда: Болашак-Баспа, 2014. — С. 286–289.
- 10 Дюрягина А.Н., Островной К.А., Бызова Ю.С. Влияние молекулярно-массового состава органических аминокислот на развитие адсорбционных процессов в дисперсных системах на основе уайт-спирита // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Химия. — 2014. — № 3(75). — С. 8.
- 11 Баженова Е.А. Специфика смысловой структуры научного текста и его композиции. Стилистика научного текста (общие параметры). — Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1996. — С. 158–234.

Г.Ю.Аманбаева, Ә.Т.Төлеубекова

Ғылыми дискурстың функционалдық-типологиялық өлшемдері

Мақалада дискурстың ғылыми типінің негізгі компоненттері сипатталды. Оның функционалдық-типологиялық параметрлері қарастырылды. Дискурстың осы типінің критерийлері айқындалды. Реттеуші қағидаттар кешеніне талдау жасалды, оларды ұстану білімді қалыптастыру, беру және пайдалану үдерісін оңтайландырады. Ғылыми мақалалар мен монографиялардың тілдік текстурасын зерттеу ғылыми дискурсты түрлі тіл аспектілерінің тұрғысынан: екі функция — ақпараттық және эмоциялық функцияның бірлігі тұрғысынан қарастырудың қызықты екендігін көрсетті.

Г.Ю.Аманбаева, А.Т.Төлеубекова

Функционально-типологические параметры научного дискурса

В статье описаны основные компоненты научного типа дискурса. Рассмотрены его функционально-типологические параметры. Определены критерии данного типа дискурса. Как показало исследование языковой текстуры научных статей и монографий, представляется интересным рассмотреть научный дискурс с точки зрения различных языковых аспектов: единство двух функций — информационной и эмоциональной.

References

- 1 Karchaeva S.Kh. *Discoursiveness of scientific text: synopsis of a thesis for PhD in Philology*, 10.02.19, Pyatigorsk, 2010, 20 p.
- 2 Karasik V.I. *Tver linguistic meridian: ant.art*, Tver: Tver State University Press, 2007, p. 57–68.
- 3 Mikhailova E.V. *Intertextuality in scientific discourse (on the basis of articles)*, Synopsis of a thesis for PhD in Philology (10.02.19), Volgograd, 1999, 205 p.
- 4 Petrovsky A.V. *General psychology*, 2 add. and rev., Moscow: Prosveshchenie, 1976, 479 p.
- 5 Kapbasova G.B., Sabirova R.Sh. *Set of teaching materials on Psychology*, Karaganda: KSU Publ., 2011.
- 6 Zhuk T.P., Dudal L.V. *Medicine and environment*, 2014, 2(71), p. 17–19.
- 7 Garanina O.D. *History and philosophy of science*, 1: Guide book, Moscow: MSTUCA, 2007, 128 p.
- 8 Kuanysheva A.B. *Bull. of Karaganda university*, Ser. Philology, 2014, 4 (76), p. 23.
- 9 Tleumbetova D.B., Sherizatova Zh.Zh. *Materials of the International scientific and practical conference «Science and education in the contemporary world»*, 3, Karaganda: Bolashak-Baspa, 2014, p. 286–289.
- 10 Dyuragina A.N., Ostrovnoy K.A., Byzova Yu.S. *Bull. of Karaganda university*, Ser. Chemistry, 2014, 3(75), p. 8.
- 11 Bazhenova E.A. *Specifics of semantic structure of scientific text and its composition. Stylistics of scientific text (general parameters)*, Perm: Perm University Press, 1996, p. 158–234.

S.A.Shunkeyeva

*Ye.A.Buketov Karaganda Staatliche Universität
(E-mail: saule_shunk@mail.ru)*

Zur Sprachsituation in der Republik Kasachstan

In diesem Artikel wird die Sprachsituation in der Republik Kasachstan aus soziolinguistischer Perspektive betrachtet; die von einheimischen Soziolinguisten vorgeschlagene Charakteristik der Sprachsituation in der Republik, die sich in den Jahren der Unabhängigkeit herausgebildet hat, analysiert. Besondere Aufmerksamkeit im Artikel wird auf das Problem von Funktionieren und Ausdehnung von Einflussphäre der Amtssprache und auch auf die Fragen der Funktionalität von den Sprachen der in Kasachstan lebenden Ethnien gelenkt. Die Fragen des Funktionierens von Amtssprache und der Bewahrung der Sprachen aller Ethnien soll sie Sprachenpolitik regeln.

Schlüsselwörter: Soziolinguistik, Sprachsituation, Amtssprache und Nationalsprache, Funktionieren der Sprache, Funktionalität der Sprache, die Sprachsituation in Kasachstan, Bilingualismus in Kasachstan, Sprachenpolitik, funktionale Differenzierung der Sprachen.

Soziolinguistik ist eine ziemlich junge Fachwissenschaft, die als selbstständige Sprachwissenschaft in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts entstand. Heute erlebt die Soziolinguistik wieder einen Interessen- ausbruch. Dies ist auf engste mit den extralinguistischen Vorgängen verbunden: Globalisierung, Interesse an den Nationalkulturen, Aktivierung von Migrationsprozessen, Akzentuierung der Rolle von Amtssprache und Nationalsprache, Problem von der Bewahrung der gefährdeten Sprachen u.a. Die Soziolinguistik betrachtet somit die Sprache in ihrem Zusammenhang mit dem Sprachträgerkollektiv, dem Funktionieren verschiedener sozialer Institute und Institutionen, der Geschichte des Volkes, seiner Kultur u.ä. Das heißt: Die Sprache wird in der Soziolinguistik im Zusammenhang mit den sozialen Existenzbedingungen untersucht.

Eine der wichtigsten Fragen der Soziolinguistik ist die Frage nach dem Sprachgebrauch von den Menschen, die eine Gesellschaft bilden, und auch die Frage nach dem Einfluss der Gesellschaft aufs Funktionieren der Sprache. Diese zwei Fragen werden nämlich innerhalb zwei Kernprobleme der Soziolinguistik realisiert — des Problems von sozialer Differenzierung der Sprache und des von sozialer Determiniertheit der Sprachentwicklung.

Einer der Schlüsselbegriffe der Soziolinguistik ist der Begriff der «Sprachsituation». Unter dem Begriff «Sprachsituation» versteht man die Gesamtheit der Existenzformen der Sprache (Sprachen, regionalen Koine, territorialen und sozialen Dialekte), die das Kontinuum der Kommunikation in einer bestimmten ethnischen oder einer administrativ-territorialen Gemeinschaft bedienen [1; 481].

Im vorliegenden Artikel werden die aktuellen Fragen der Soziolinguistik im Sprachkontinuum gegenwärtigen Kasachstans behandelt.

Im Ganzen genommen kann die Sprachsituation in der Republik Kasachstan aus soziolinguistischer Perspektive betrachtet als exoglossisch, unausgeglichen, diglossisch und demographisch ungleich gekennzeichnet werden [2].

Unter der exoglossischen Sprachsituation ist die Gesamtheit von Sprachen zu verstehen, die in funktionaler Hinsicht gleichwertig sind [3]. Die exoglossische Sprachsituation kann ihrerseits in folgende zwei Arten aufgeteilt werden:

a) ausgeglichene exoglossische Sprachsituation, in der die diese Situation bildenden Sprachen rechtlich gleichgestellt sind, obwohl sie sich durch den Umfang ihrer kommunikativen Funktionen etwas unterscheiden;

b) unausgeglichene exoglossische Sprachsituation, in der die Sprachen in den Bereichen und sozialen Gruppen verteilt sind [3].

Exoglossisch betrachtet existiert im gegenwärtigen Kasachstan eine reale Vielfalt von Sprachen. Nach Angaben der Autoren des soziolinguistischen Nachschlagewerks „Языки народов Казахстана» (Sprachen der Völker Kasachstans) E.D.Suleimenova, N.Zh. Schaimerdenova, D.H.Akanova werden in Kasachstan zu funktionsgerechten Zwecken mehr als hundert Sprachen, und zwar 126 Sprachen verwendet. Ihrer Funktionalität nach ist es allerdings zu bemerken, dass die Sprachen der in Kasachstan lebenden ethnischen Gruppen dem Umfang der von ihnen zu erfüllenden Funktionen nach nicht gleichbedeutend sind.

Die Besonderheit der gegenwärtigen Sprachsituation in Kasachstan ist mit der Verwirklichung der Idee von «Dreispracheneinheit» verbunden, die 2004 von dem Präsidenten der Republik Kasachstan Herrn Nursultan Nazarbayev vorgebracht wurde. Das Wesen der vorliegenden Idee besteht im Erlernen des Kasachi-

schen als Amtssprache, des Russischen als internationaler Verkehrssprache und des Englischen als Sprache, die erfolgreiche Integration in die globale Wirtschaft ermöglicht. Die Schaffung der gleichen Bedingungen (im Sinne der gleichen Bildungsaufgabenstellung) für das Erlernen von drei obengenannten Sprachen bedeutet aber nicht den gleichen Bereich ihres Funktionierens, die gleiche funktionale Belastung, und schließlich den gleichen Status.

Somit wird die Sprachsituation in Kasachstan in erster Linie durch Funktionieren des Kasachischen und des Russischen geprägt, auch nicht zuletzt durch stürmisch verbreiteten Bilingualismus. Dabei tritt in solchen funktionalen Sprachpaaren meist die kasachische Sprache in den Vordergrund, gefolgt von dem Russischen. In diesem Zusammenhang lässt sich von dem kasachisch-russischen Bilingualismus der Titularbevölkerung der Republik sprechen. Es gibt auch Fälle, wenn als erste (Mutter-) Sprache eine der nationalen Sprachen der Nicht-Titularethnien Kasachstans auftritt, in diesem Fall spricht man von der national-kasachisch-russischen Mehrsprachigkeit. In dieser Mehrsprachigkeit verschiedener Ethnien, mit Ausnahmen von Tadschiken und Usbeken, dominiert prozentual die russische Sprache [4].

Von der Erhöhung der Anzahl der bilingualen Menschen in Kasachstan in den letzten Jahren zeugen zahlreiche soziologische Untersuchungen. So, zum Beispiel, beschäftigte sich internationale Forschungsagentur „Евразийский монитор» (Eurasisches Monitor) mit dem soziologischen Monitoring der sozialen, miteinbezogen sprachlichen, Einstellungen und Begünstigungen der Länderbevölkerung des postsowjetischen Raums im Laufe von 2004 bis 2010. Nach den Ergebnissen aller jährlichen Umfragen im angegebenen Zeitraum stellte es sich heraus, dass die Anzahl der bilingualen Menschen in Kasachstan von Jahr zu Jahr wächst. So bekannten sich 51 % der Befragten in Kasachstan im Jahre 2005 zu bilingual, weil sie zu Hause gleichermaßen kasachisch und russisch sprechen; im Jahre 2010 bekannten sich zu bilingual schon 63 % der Befragten. Die Anzahl der bilingualen Jugendlichen (18–24-jährige) betrug dabei 42 % im Jahre 2005 und 61 % im Jahre 2010 [5].

Bedeutende Rolle in der Entwicklung von Bilingualismus und Sprachen im Allgemeinen spielt die Sprachenpolitik des Staates. Die wichtigen Fragen der Sprachenpolitik und des Funktionierens der Sprachen in der Republik Kasachstan sind in folgenden normativen Dokumenten dargestellt: in der Verfassung der Republik Kasachstan (vom 30. August 1995), im Gesetz „Über die Sprachen in der Republik Kasachstan» (vom 11. Juli 1997), in Programmen jeglicher Art, wie z.B. Konzeption der Sprachenpolitik der Republik Kasachstan, Staatliches Programm von Funktionieren und Entwicklung der Sprachen in der Republik Kasachstan für 2011–2020, u.a. Als Grundlage für Entwicklung des Bilingualismus in der Gesellschaft Kasachstans dient auch die staatliche interethnische Politik, insbesondere solche ihren Komponenten wie Doktrin der nationalen Einheit und Strategie des Multikulturalismus.

Für eine besondere Form des Bilingualismus hält man Diglossie, die als gleichzeitige Koexistenz von zwei Sprachen oder zwei Varietäten einer Sprache in einer Gesellschaft definiert wird, dabei weisen die Sprachen eine klare funktionale Differenzierung auf [1]. Für Diglossie ist die Situation der unausgeglichene Zweisprachigkeit kennzeichnend: bei solcher Situation kann der erhebliche Teil der Bevölkerung mehr als einen gesellschaftlich anerkannten Code verwenden, zwischen diesen Codes gibt es dabei eine funktionale Differenzierung. Als Komponenten der Diglossie können auftreten:

- a) verschiedene Sprachen: im Fall der Sprachsituation in Kasachstan sind das Kasachisch und Russisch;
- b) verschiedene Varietäten einer Sprache (Literatursprache — Dialekt), was eigentlich mangels stark ausgeprägter Dialekte für Kasachstan nicht aktuell ist;
- c) verschiedene Sprachstile, zum Beispiel, schriftsprachlich und umgangssprachlich, oder «gehoben» — «niedrig» [6].

In der gegenwärtigen Sprachsituation Kasachstans kann man eine Differenzierung im Gebrauch von verschiedenen Sprachstilen, besonders im Kasachischen, beobachten: literarischer, schriftsprachlicher, gehobener Stil wird hauptsächlich in wissenschaftlichen, publizistischen und künstlerischen, offiziellen und geschäftlichen Bereichen verwendet; im Alltag aber dominiert umgangssprachliches Kasachisch. Darüber hinaus beherrschen einzelne Bürger sowohl der Titular- als auch Nicht-Titularnationalitäten die Amtssprache nur auf dem umgangssprachlichen Niveau. So, laut Ergebnissen der soziologischen Umfrage, die zu Jahresanfang 2014 von dem Fonds für Entwicklung der Amtssprache unter den Jugendlichen unter der Seite des Internetportals www.soyle.kz durchgeführt wurde, gaben 10,3 % der Befragten an, dass sie die Amtssprache nur auf dem umgangssprachlichen Niveau beherrschen. Das Ziel der Umfrage war es, das Beherrschungs-niveau der Amtssprache festzustellen [7].

Ganz abgesehen davon, dass die Anzahl der Titularnationalität (Kasachen) zu Jahresanfang 2015 nach offiziellen Angaben 66,01 % von der Gesamtzahl der Bevölkerung erreichte (zum Vergleich — nach den Angaben der Volkszählung 2009 betrug die Anzahl der Kasachen 63,1 %) [8]; abgesehen von Durchführung

der konsequenten nationalen Politik, die auf Neubelebung von nationalen Werten, auf Stärkung der Rolle von kasachischer Sprache gerichtet ist, lässt sich feststellen, dass die russische Sprache war und bleibt die verbreitetere Sprache in Kasachstan: laut den Angaben der Volkszählung 2009 gaben 94,4 % der Landesbevölkerung an, dass sie gesprochenes Russisch verstehen; 84,8 % der Bevölkerung können auf Russisch lesen und schreiben; 3,4 % können nur lesen. Währenddessen verstehen das gesprochene Kasachisch 74 % der Landesbevölkerung, 62 % der Bevölkerung können auf Kasachisch lesen und schreiben, und 2,9 % können nur lesen [8]. Gegenwärtig dominiert die russische Sprache im sozialwirtschaftlichen und Informationsbereich weiter. Dies spricht dafür, dass der staatliche Status der kasachischen Sprache im Land noch nicht in vollem Umfang realisiert wird. Geschäfts- und Dienstverkehr in der Amtssprache hat den sekundären Charakter. Ausgangssprache der meisten Dokumente bleibt nach wie vor die russische Sprache; die Umstellung des Geschäfts- und Dienstverkehrs auf die Amtssprache hatte nur die Institution der Übersetzung aus dem Russischen ins Kasachische hervorgebracht [9; 181]. Allerdings ist es zu betonen, dass sich die kasachische Sprache in der letzten Zeit in solchen Bereichen wie Gesetzgebung, Staatsverwaltung, Bildungswesen, Wissenschaft, Kultur, Massenmedien zunehmend aktiver durchsetzt.

Das Problem der Ausdehnung der Einflussphäre der Amtssprache besteht unserer Ansicht nach nicht zuletzt in dem Zustand der gegenwärtigen kasachischen Sprache, in den Problemen ihrer Entwicklung. Es handelt sich dabei um die Erweiterung von Möglichkeiten der kasachischen Sprache neue soziokulturelle Realien über Zusammenwirken mit anderen Weltsprachen zu bespiegeln, und um die Ausnutzung des inneren Potenzials der Sprache in diesem Prozess [9: 180]. Dabei darf man aber nicht auf in der Sprache bereits existierendes und eingewurzeltes Lehngut und Internationalismen, die fachbezogenen Termini der meisten Wissenschaften, die Bezeichnungen der technischen Einrichtungen (z.B. Internet), Exotismen jeglicher Art einschließen, verzichten.

Die Sprachsituation in Kasachstan ist nicht nur durch Funktionieren der kasachischen und russischen Sprachen bedingt, sondern auch durch Gebrauch der Sprachen anderer in der Republik lebenden nationalen Gruppen. In Kasachstan gibt es Bildungseinrichtungen, in denen Erziehung und Ausbildung auf nationalen Sprachen der Nicht-Titularethnien verwirklicht werden. So, zum Beispiel, funktionieren in der Republik 2 Kinderbildungseinrichtungen, wo die Unterrichtssprache Usbekisch ist; 190 Sonntagsschulen der ethnokulturellen Vereinigungen, wo die Muttersprachen von 30 ethnischen Gruppen erlernt werden; 62 allgemeinbildende Schulen mit usbekischer, 14 — mit uighurischer, 2 — mit tadschikischer Unterrichtssprachen. Weiterhin funktionieren in Kasachstan ein koreanisches, ein deutsches, ein usbekisches und ein uighurisches Theater [10]. Ungeachtet dessen werden die Bedürfnisse der ethnischen Gruppen nach Erziehung und Ausbildung in den Kindergärten und Schulen in der Muttersprache nicht in vollem Umfang befriedigt.

Die gegenwärtige Sprachsituation, die sich in den Jahren der Unabhängigkeit in Kasachstan herausgebildet hat, fordert eine objektive, wissenschaftliche Untersuchung von in verschiedenen Landesteilen verlaufenden sprachlichen Vorgängen, und Entwicklung eines Maßnahmensystems für die Gestaltung eines optimalen Sprachmilieus. Dabei sind die tatsächliche Verbreitung der Sprache und ihre realen Möglichkeiten in der Erweiterung der gemeinschaftlichen Funktionen zu berücksichtigen.

Im Staatlichen Programm von Funktionieren und Entwicklung der Sprachen in der Republik Kasachstan für 2011–2020 tritt die ausgewogene Sprachenpolitik als Schlüsselbegriff auf. Die ausgewogene Sprachenpolitik ist dazu berufen, intensives Funktionieren der Amtssprache als wichtigen Faktor für Konsolidierung der nationalen Einheit bei der Erhaltung von Sprachen aller in Kasachstan lebenden Ethnien zu sichern. Das heißt, die konsolidierende Rolle ist der kasachischen Sprache zugedacht: mit der Zeit soll die kasachische Sprache wie internationale Verkehrssprache wirken [10]. Allerdings wird die russische Sprache neben der Amtssprache in den staatlichen Einrichtungen, lokalen Behörden offiziell verwendet. Dies garantiert dem Russischen die Erhaltung jener sozialen Funktionen, die es zurzeit hat, in vollem Umfang auf lange Sicht. Heute ist Russisch eine der Hauptquellen der Informationen aus verschiedenen Wissenschafts- und Technikgebieten, Kommunikationsmittel mit benachbartem und Fernausland. Außerdem übernimmt der Staat eine Pflicht, die Schaffung von Voraussetzungen für Untersuchung und Funktionieren der Sprachen der Völker Kasachstans zu fördern [10].

Alles oben Vorgenannte, u.a. die Ergebnisse der Volkszählung 2009 und offizielle Angaben, die unter staatlicher Internetseite der Regierung der Republik Kasachstan <http://www.stat.gov.kz> dargestellt sind, bestätigen die oben angeführte Charakteristik der in Kasachstan herausgebildeten Sprachsituation, ihren unausgeglichenen exoglossischen und diglossischen Charakter.

In der soziolinguistischen Fachliteratur unterscheidet man wiederum folgende Arten der unausgeglichenen exoglossischen Sprachsituationen:

a) zweikomponentige Sprachsituation. Die Komponenten der zweikomponentigen Sprachsituation sind einheimische Sprachen, die Umgangssprache bedienen, und eine Makro-Verkehrssprache. Unter den einheimischen Sprachen versteht man die Sprachen der nationalen Minderheiten in einem multinationalen Staat, territoriale Dialekte und Alltagssprache der Stadt (städtische Umgangssprache) in einem Nationalstaat. Die einheimischen Sprachen werden hauptsächlich in der mündlichen außerdienstlichen Kommunikation gebraucht. Unter einer Makro-Verkehrssprache versteht man eine Sprache, die vor allem den internationalen Verkehr in einem multinationalen Staat bedient, oder solche Varietät einer Nationalsprache, die gesamtstaatlichen Verkehr in einem multinationalen Staat gewährleistet [3].

b) dreikomponentige Sprachsituation. Die Komponenten solcher Sprachsituation sind einheimische Sprachen, Regionalsprachen, Makro-Verkehrssprache. Unter einer Regionalsprache versteht man eine Sprache, die keinen Status einer Allgemeinsprache in diesem Staat hat. Zu den Regionalsprachen gehören: 1) die Sprachen der Nationen und anderer großer ethnischer Gemeinschaften, die schriftsprachliche Form haben; 2) schriftlose Sprachen großer Völker [3].

c) vierkomponentige Sprachsituation, die die Gesamtheit von einheimischen Sprachen, Regionalsprachen, Makro-Verkehrssprache, religiösen und/ oder Fachsprachen darstellt [3].

Die Untersuchungen der Sprachsituation in der Republik Kasachstan von kasachstanischen Soziolinguisten sind untrennbar mit den gemeinschaftlichen Tendenzen und Forschungsrichtungen dieser Frage in der Linguistik, Soziologie und anderen Wissensgebieten verbunden, und auf die Lösung des breiten Problemkomplexes gerichtet. Die Probleme sind mit dem sozialen Sprachtum, den gemeinschaftlichen Funktionen der Sprache, dem Wirkungsmechanismus von sozialen Faktoren auf die Sprache und mit jener Rolle, die die Sprache im Leben der Gesellschaft spielt, verbunden. Die Sprachsituation in Kasachstan kennzeichnend prägen manche Soziolinguisten (E.D.Suleimenova, N.Zh. Schaimerdenova, Zh.S.Smagulova, D.H.Akanova, O.B.Altynbekova u.a.) ihren unausgeglichenen exoglossischen Charakter. Dabei haben wir die weitere Charakteristik nach den Arten der unausgeglichenen exoglossischen Sprachsituation nicht gefunden. Gilt die Sprachsituation in Kasachstan als zwei-, drei- oder vierkomponentig? Die Antwort auf diese Frage bleibt mittlerweile offen. Zukünftige soziolinguistische Untersuchungen auf dem Gebiet der Sprachsituation in der Republik Kasachstan sollten sinnvolle Antwort auf diese Frage geben.

Literaturverzeichnis

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 481, 482.
- 2 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аханова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов. — Астана: Арман-ПВ, 2008. — С. 142.
- 3 Боева-Омелечко Н.Б. Краткий толковый словарь социолингвистических терминов. — М.: Готика, 2004. — С. 58.
- 4 Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография. — Алматы: Экономика, 2006. — С. 119.
- 5 Алияров Е., Мамырайымов Т. Основные тренды в современной языковой сфере Казахстана в среднесрочной перспективе. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.sarap.kz/index.php/ru/rubikon/326-osnovnye-trendy-v-sovremennoj-yazykovoj-sfere-kazakhstana-v-srednesrochnoj-perspektive.html>
- 6 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана: социолингвистический справочник. — Астана: Арман-ПВ, 2007. — 300 с.
- 7 [ЭР]. Режим доступа: <http://inform.kz/>
- 8 [ЭР]. Режим доступа: <http://www.stat.gov.kz>
- 9 Момынкулов Ж.Б. Развитие казахского языка в период независимости Республики Казахстан // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И.Вернадского. — Сер. Филология. Социальные коммуникации. — 2011. — Т. 24 (63). — № 3. — С. 176–183.
- 10 Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. — Астана, 2011. — 20 с.

С.А.Шункеева

Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаят мәселесі

Мақалада әлеуметтік лингвистика тұрғысынан Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаят талқыланды, тәуелсіздік жылдарында республикасындағы тілдік жағдаяттың қалыптасуы жайлы отандық социолингвистердің ұсынған сипаттамаларын сараланған. Автор мемлекеттік тілдің қалыптасуы мен кеңею аясындағы мәселелерге ерекше назар аударған, сондай-ақ Қазақстанда тұратын этностық топтардың тілдерін қалыптастыру мәселесін қамтуға талпыныс жасаған. Мемлекеттік тіл мен барлық этностардың тілдерін сақтау мәселесіне сай, тіл саясатын реттеу ұсынылған.

К вопросу о языковой ситуации в Республике Казахстан

В статье рассмотрена языковая ситуация в Республике Казахстан с позиций социолингвистики, проанализирована предложенная отечественными социолингвистами характеристика сложившейся за годы независимости языковой ситуации в республике. Особое внимание уделено проблеме функционирования и расширения сферы влияния государственного языка, а также вопросам функциональности языков этнических групп, проживающих в Казахстане. По мнению автора, вопросы функционирования государственного языка и сохранения языков всех этносов призвана регулировать языковая политика.

References

- 1 *Linguistic Encyclopedic Dictionary*, Moscow: Sovetskaya entsiklopedia, 1990, p. 481–482.
- 2 Suleymenova E.D., Shaymerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Akanova D.Kh. *Dictionary of sociolinguistic terms*, Astana: Arman-PV, 2008, p. 142.
- 3 Boeva-Omelechko N.B. *Concise Dictionary of sociolinguistic terms*, Moscow: Gothic, 2004, p. 58.
- 4 Altynbekova O.B. *Ethno-linguistic processes in Kazakhstan*: monograph, Almaty: Economics, 2006, p. 159.
- 5 Aliyarov E., Mamyrayymov T. *The main trends in modern linguistic sphere of Kazakhstan in the medium term*, [ER]. Access mode: <http://www.sarap.kz/index.php/ru/rubikon/326-osnovnye-trendy-v-sovremennoj-yazykovoj-sfere-kazakhstana-v-srednesrochnoj-perspektive.html>.
- 6 Suleimenov E.D., Shaimerdenova N.Zh., Ahanova D.Kh. *Languages of the Peoples of Kazakhstan. Sociolinguistics directory*, Astana: Arman-PV, 2007, 300 p.
- 7 [ER]. Access mode: <http://inform.kz/>
- 8 [ER]. Access mode: <http://www.stat.gov.kz>
- 9 Momynkulov Zh.B. *Scientific notes of V.I.Vernadsky Taurida National University.*, Ser. Philology. Social communications, 2011, 24 (63), 3, p. 176–183.
- 10 *State program of functioning and development of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020*, Astana, 2011, 20 p.

УДК 82.09

М.Фрешли¹, Л.М.Харитонова²

¹Западно-Венгерский университет, Сомбатхей;

²Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: freslim@mail.ru)

Тема творческого бессмертия в русском поэтическом контексте

В статье исследована реализация традиционного горацианского мотива памятника в русском поэтическом контексте, выявлены его варианты. Отдельно проанализировано стихотворение И.Бродского «Корнелию Долабелле». В результате исследования обнаружены контаминации горацианского текста и инвариантов поэтического идиостиля Бродского (статуя, камень, время). Авторы пришли к выводу, что только творчество может оказать сопротивление разрушительной силе времени.

Ключевые слова: жанр, мотив «памятника», тема поэтического бессмертия, мотив времени.

Тема «памятника» очень древняя в литературной традиции. Ее зачинателем считается Гораций, хотя ученые утверждают, что эту тему он позаимствовал у своих предшественников [1; 11]. Так или иначе, но именно за Горацием закрепилась слава поэта, создавшего первый поэтический памятник. Поэты одни из первых задумались над вопросом: как человеку стать бессмертным? Они же и ответили на него — победить смерть может только творчество, которое переживет века. Тридцатая ода третьей книги Горация вызвала большое количество подражаний и переводов. Горацианская традиция в русской поэзии развивается либо как традиция перевода, либо как традиция подражания или интерпретации. В науке горацианская («памятниковая») ода рассматривается как самостоятельный жанр. С одной стороны, каждый из создаваемых «Памятников» перекликается с горацианским, а с другой — является не просто вольным переводом, а новой интерпретацией уже известной темы.

Г.Р.Державин в «Памятнике» воспроизводит патетический тон горацианского подлинника и еще больше усиливает его, используя мотив имперских просторов: «Слух пройдет обо мне от Белых вод до Черных, / Где Волга, Дон, Нева, с Рифея льет Урал». Его поэтическая слава столь же вечна, как и слава всего «славянского племени»: «И слава возрастет моя, не увядая, Доколь славянов род вселенна будет чтить». Горацианско-державинская уверенность в неувядаемости славы базируется на вере в прогрессирующий характер тенденций культуры, при котором от поколения к поколению будет шириться число ценителей поэзии. В пушкинском «Памятнике» подразумевается обратное — поэт один «в подлунном мире», поэт «глядит вперед с боязною» за культуру, за духовную жизнь человека. Гораций разделял государственную политику Августа, Ломоносов — Петра I, Державин — Екатерины II. Августейшие особы покровительствовали искусствам, для поэтов процветание государства было гарантом посмертной славы их поэзии, она совечна бытию государства. У Пушкина такого симбиоза нет, он может надеяться только на народную любовь и память. Судьбы поэзии разошлись с судьбами государства. В результате рождается новый инвариант темы памятника. Поэт, находящийся в разладе с официальной идеологией, может надеяться только на то, что его будут помнить почитатели его таланта, ради которых и стоит «петь». Еще более «сужает» свою поэтическую миссию Е.А.Баратынский. Он счастлив уже тем, если ему удастся найти своего читателя в далеком будущем: «И как найду я друга в поколение, читателя найду в потомстве я». В любом случае тема искусства оказывается сюжетно- и смыслообразующей в подобных лирических текстах, а ее решение определяет поэтическая идея и пафос самого высказывания [2; 124].

В стихах поэтов XX века на первый план выходит тема драматичной судьбы поэта и поэзии в сложное время революционных и политических бурь. Возникает образ памятника как предмета материальной культуры.

В.Маяковский:

*На Тверском бульваре
очень к нам привыкли.
Ну, давайте,
подсажу
на пьедестал.
Мне бы
памятник при жизни,
полагается по чину.*

С.Есенин:

*Стою я на Тверском бульваре,
Стою и говорю с тобой....
Но, обреченный на гоненье,
Еще я долго буду петь...
Чтоб и мое степное пенье
Сумело бронзой прозвенеть.*

В поэме «Реквием» А.Ахматова видит свой памятник не на величественном монументе и даже не на своей родине, а там, где она со множеством матерей и жен стояла в очереди на свидание к сыну, который сидел в тюремной камере:

*А если когда-нибудь в этой стране
Воздвигнуть задумают памятник мне,
Согласье на это даю торжество,
Но только с условием — не ставить его
Ни около моря, где я родилась...
Ни в царском саду у заветного пня...
А здесь, где стояла я триста часов
И где для меня не открыли засов.*

В эпоху постмодерна традиционные темы и мотивы часто получают весьма неожиданное решение. В данной статье рассмотрим решение поэтической темы горацианского памятника в творчестве Иосифа Бродского, который в ряде стихотворений («Видимо, никому из нас не сделаться памятником», «Аеге regennius», «Бюст Тиберия» и др.) осмыслил мотив «памятника» в инвариантных категориях своего поэтического мира: в категориях времени и образе статуи. Обратимся к одному из последних стихотворений поэта — «Корнелию Долабелле», в котором мотив горацианского памятника получил наиболее неожиданную для русской поэзии трансформацию.

*Добрый вечер, проконсул или только-что-принял-душ.
Полотенце из мрамора чем обернулась слава.
После нас — ни законов, ни мелких луж.
Я и сам из камня и не имею права
жить. Масса общего через две тыщи лет.
Все-таки время — деньги, хотя неловко.
Впрочем, что есть артрит, если горит дуплет,
как не потустороннее чувство локтя?
В общем, проездом, в гостинице, но не об этом речь.
В худшем случае, сдавленное «кого мне...»
Но ничего не набрать, чтоб звонком извлечь
одушевленную вещь из недр каменоломни.
Ни тебе в безрукавке, ни мне в полушубке. Я
знаю, что говорю, сбивая из букв когорту,
чтобы в каре веков вклинилась их свинья!
И мрамор сужает мою аорту.*

1995. Hotel Quirinale, Рим

Написанное в 1995 г., оно является предпоследним в наследии Бродского и было создано за несколько дней до смерти. Адресатом стихотворения является статуя Корнелия Долабелле. К этому периоду образ статуи в поэзии Бродского уже оформился и приобрел ряд значений. Андрей Ранчин называет ряд коннотаций, соответствующих этому образу в поэзии Бродского:

«Статуя (бюст, монумент, скульптура). Инвариантный образ поэзии Бродского от 1960-х и до последних лет. Коннотации: несвобода, тоталитарный мир, вечность, умирание/смерть, ложь. Доминирующее оценочное наполнение — пейоративное. Одновременно, в соответствии с поэтикой самоотрицания и семантической амбивалентности, СТАТУЯ может обрести позитивный смысл (вечность искусства, красота, женская красота, божественность). Общее семантическое поле с образом МРАМОРА» [3; 47].

Правота исследователя легко подтверждается и семантикой статуи в данном стихотворении. Три темы сливаются в едином образе — вечность, умирание, творческое бессмертие.

Памятники — частые собеседники поэта, адресаты его лирики. Выбор, павший именно на Корнелия Долабеллу, не случаен. Аркадий Львов пишет о нём: «...а кто, собственно, такой Долабелла, с которым наш современник поэт Бродский ведет свой доверительный разговор? Зять Цицерона, трибун, консул, приверженец Цезаря — больше после его убийства, чем при жизни, — опутанный делами и долгами демагог, с «коммунистическим» кличем на устах, поначалу поводырь взбунтовавшегося сброда, потом — его палач. Осужденный сенатом как враг Рима, Долабелла покончил с собой.

Возможно, эти детали из жизни римлянина проходили перед мысленным взором поэта. Читателю остается лишь гадать об этом. Однако близость поэта Корнелию Долабелле — римскому патрицию из древнего рода, который, каковы бы ни были его изъязны, в мраморе продлил свою жизнь на тысячелетия, — сам по себе сертификат на место в истории, в чем с александрийских времен заключена для иудео-эллина непреходящая ценность» [4].

Безусловно, основным мотивом, сопутствующим мотиву памятника, является мотив времени. Это «общее место» для всех стихотворений, написанных в данной жанровой традиции. В анализируемом стихотворении он задается уже с первых слов: «Добрый вечер, только-что-принял-душ». С одной стороны, герой, к которому обращается носитель речи, присутствует «здесь и сейчас», с другой — образ «полотенца из мрамора» обращает нас в далекое прошлое. Между настоящим и прошлым граница, кажется, уже отсутствует, потому что здесь вступают законы другого измерения, вневременного, вечного.

В третьем стихе субъект речи и адресат объединены в «мы» (нас). Посредством этого объединения окончательно снимается вопрос о временной разделенности лирического героя и адресата. Лирический герой обращается к изваянию на равных, начиная разговор с обыденных слов («Добрый вечер»), поскольку и он уже — статуя («Я и сам из камня»). Он сравнивает себя с адресатом и отмечает их схожесть. Общим является материал, из которого они слеплены, некоторые портретные сходства и даже биография («Масса общего через две тыщи лет»). Причём последнее носит характер некоторой самоиронии, свойственной Бродскому, поскольку Долабелла — государственный преступник, он участвовал в политических волнениях, оказывал давление на политических соперников и т.д. Признание Бродского тунейцем в 1964 г., пятилетняя ссылка, изгнание из СССР в 1972 г. — тоже, своего рода, черты биографического канона преступника. Все это позволяет говорить о том, что статуя выступает не просто пассивным адресатом, а, скорее, как собеседник, ответное слово которого важно для говорящего.

Стихотворение напоминает стенографию диалога, в которой фиксировалась речь только одного из говорящих: обрывистые фразы, вопрос, вводные конструкции («хотя неловко», «впрочем», «в худшем случае»). Всё это предполагает то, что статуя реагирует на слова, к ней обращенные, отвечает герою, поскольку, как указано выше, диалог ведётся на равных.

Говоря «я и сам из камня», лирический герой не столько приобщает себя к пантеону, сколько говорит об окаменелости, относящейся скорее к миру палеонтологии, о принадлежности к далёкому прошлому, о близости к своему собеседнику не только морфологической, но и временной. И отсюда следует другая фраза «не имею права/жить». Но переносом в той же третьей строке: «Я и сам из камня и не имею права / жить» автор создаёт двусмысленную ситуацию. Пауза, возникающая в конце строки, позволяет думать, что фраза закончена и что лирический герой не имеет права быть статуей, т.е. находиться непосредственно в вечности, в памяти людей. Но продолжение фразы в следующей строке говорит об обратном — я принадлежу прошлому и в настоящем мне уже не место.

Смысл фразеологизма «время — деньги» здесь теряет традиционный материальный смысл, время — это валюта, которой платишь за то, что жив. Меньше остаётся валюты — меньше жизни впереди. Ощущение близкой смерти, формой которого является именно окаменение, проявляется в следующих двух строках:

*Впрочем, что есть артрит, если горит дуплет,
как не потустороннее чувство локтя?*

Потустороннее чувство локтя — это чувство общности с миром статуй, находящимся по ту сторону реальности: в истории, во времени. Болезнь (артрит) переживается не только как физическая боль, но и как переходное духовное состояние. Артрит — болезнь, значительно отягощающая всякое движение, но она же и знак приближающегося перехода в новое качество жизни, уже не здешней — потусторонней. Образ окаменелости — статуи здесь объединяет две коннотации, на которые указывает А.Ранчин. С одной стороны, это смерть и обездвиженность, с другой — пропуск во время, увечковечие собственного имени в истории.

Беседуя с каменным изваянием, лирический герой постоянно меняет темы «разговора». Он то сравнивает себя с собеседником, то рассуждает о близкой смерти, то рассказывает подробности своей жизни. Неровность лирического нарратива очень верно фиксирует «неровность» психологического состояния героя. Кажется, он ищет смысл в неких обрывках мыслей, пытается обосновать и обозначить свое существование и умирание одновременно.

Упоминание гостиницы («В общем, проезде, в гостинице, но не об этом речь») — биографическое. Бродский писал это стихотворение, живя в отеле Квиринале. Факт, конечно, внелитературный, но все же соотносимый с топом рассматриваемого текста. Эмпирический факт в стихотворении обретает новые смыслы. Гостиница — место, которое рано или поздно покинешь, т.е. это жизнь — временное пристанище души (ср. Ахматова А. «Все мы немного у жизни в гостях»). И этот образ опять же противопоставляется вечности, в которой герою предстоит существовать в своей будущности памятника. Последняя строка тоже биографична, Бродский — сердечник и прекрасно понимает, от чего он умрёт. Говоря о ней, Лев Лосев пишет: «Склеротическое кальцинирование сосудов переосмысливается как приобщение к пантеону, где достойные обретают вечную жизнь мраморных статуй» [5].

Следующая строка может вызвать ещё больше вопросов, чем предыдущие. Можно предположить, что в словосочетании «сдавленное «кого мне...» то, от чего зависит прилагательное, намеренно редуцировано, чтоб подчеркнуть смысл слова «сдавленный», который в данном случае будет говорить именно о невозможности говорить, о приближающемся окаменении-смерти. С другой стороны, недосказанность «кого мне...» говорит о невозможности разговора с кем-то из живых, в этом обороте реализуется ещё один инвариантный мотив лирики Бродского — одиночество и отчуждение, которое растёт по мере приближения к окаменению-смерти. Герой в большей степени уже окаменелость, чем человек. Его экзистенциальное «я» полностью находится во власти времени:

*Но ничего не набрать, чтоб звонком извлечь
одушевленную вещь из недр каменоломни.*

В качестве источника для данной фразы А.Ранчин указывает на строки из «Египетской марки» Мандельштама: «С таким же успехом он мог бы позвонить к Прозерпине или к Персефоне, куда телефон ещё не проведён» [3; 27]. Для героя Бродского — это невозможность звонка в царство смерти, где царит окаменение, которому он подвергается.

Но в последних строках стихотворения мотив скорого умирания в должной степени компенсируется достижением экзистенциальной цели поэта:

*Я
знаю, что говорю, сбивая из букв когорту,
чтобы в каре веков вклинилась их свинья!*

Столь яркий финал после почти нейтрального, сбивчивого повествования объясняет главную тему этого лирического высказывания — остаться в вечности через «букв когорту», остаться жить и после физической смерти в тех миллионах строк, написанных при жизни. Именно они и есть тот самый «памятник». Легко заметить, что в данном стихотворении нет горацанского и пушкинского «размаха», обозначения пространства, которое будет помнить и почитать его талант. Единственным предполагаемым топом (имея в виду адресата) является вечный Рим. Герою совершенно чуждо са-

моутверждение через изображение масштабов своего дарования. Ему достаточно остаться во времени. А пространство и при жизни мало определяло его философию. Поэт-изгнанник не может, подобно Горацию, Державину, славить свою родину и приносить ей дары в виде своих стихов.

Творчество, как и в горацианском «памятнике», в поэзии Бродского понимается и воспринимается как то, что может оказать сопротивление разрушительной силе времени. Отсюда и свинья, вклинивающаяся в каре веков, или броня небытия, превращённая в сито с помощью поэзии, из стихотворения «Меня обвиняли во всём, кроме погоды». Если «я» человеческое, телесное (аорта, артрит, полужубок — признаки человека живого и живущего) смертно, то метафизическое «я», «я» поэта, имеет право на вечность. И Бродский не возводит себе памятник — он сам в него превращается, умирая. И главную роль в этом превращении играет не столько сам поэт, который воздвигает нерукотворное изваяние самому себе, сколько время, которое дарует продолжение жизни в пределах каменоломни, среди себе подобных.

Возвращаясь к русскому поэтическому контексту стихотворений-памятников, можно сделать вывод, что отношение к теме собственного поэтического бессмертия претерпевает изменения, что заметно меняет пафос звучания самого текста. Торжественный тон горацианской оды, поддержанный Державиным, уже более умерен в пушкинском стихотворении, драматичен у Есенина и Ахматовой, ироничен у Бродского. При всех вариантах горацианского текста идея о творческом бессмертии остаётся неизменной.

Список литературы

- 1 Кацнельсон И.С. Лирика Древнего Египта. — М.: Худож. лит., 1965. — 164 с.
- 2 Молнар А. Проблематика «искусства» и «искушения» в романе И.А.Гончарова «Обрыв» // Литературоведение XXI века. Тексты и контексты русской литературы. — СПб.; Мюнхен, 2001. — С. 123–135.
- 3 Ранчин А. На пиру Мнемозины. — М.: НЛО, 2001. — 464 с.
- 4 Львов А. О Бродском. Александрийский многочлен. — [ЭР]. Режим доступа: <http://zavtra.ru/denlit/111/31.html>
- 5 Лосев Л. Иосиф Бродский. Опыт литературной биографии. — М.: Мол. гвардия, 2010. — С. 25.

М.Фрешли, Л.М.Харитоновна

Орыс поэтикалық контекстіндегі мәңгілік шығармашылық тақырыбы

Мақалада орыс поэтикалық контекстіндегі дәстүрлі Гораций сарынды ескерткіш тақырыбының орындалуы қарастырылды және оның варианттары айқындалды. Одан бөлек И.Бродскийдің «Корнелий Долабеллеге» деген өлеңі талданды. Зерттеудің нәтижесінде Гораций мәтіні мен Бродскийдің поэтикалық идиостили инварианттарының (мүсін, тас, уақыт) контаминациялары көрініс табады. Авторлар уақыттың күйрету күшіне тек қана шығармашылық қарсылық білдіре алатыны жайлы қорытынды жасады.

M.Freshly, L.M.Kharitonova

The theme of creative immortality in the context of Russian poetry

The authors examine the implementation of traditional Horatio motif of the monument in the context of Russian poetry, identifies its options. Special attention is paid to the poem of I.Brodsky «To Cornelius Dolabella». The study found contamination Horatio text and invariants of the poetic idiosyncrasy Brodsky (statue, stone, time). The authors concluded that only creativity can provide resistance to the destructive power of time.

References

- 1 Katsnelson I.S. *Lyrics Of Ancient Egypt*, Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 1965, 164 p.
- 2 Molnar A. *The Literature of the XXI century. The texts and contexts of Russian literature*, Saint Petersburg, Munich, 2001, p. 123–135.
- 3 Ranchin A. *At the feast of Mnemosyne*, Moscow: NLO, 2001, 464 p.
- 4 Lvov A. *Brodsky. Alexandria polynomial*, [ER]. Access mode: <http://zavtra.ru/denlit/111/31.html>
- 5 Losev L. *Joseph Brodsky. The experience of literary biography*, Moscow: Molodaya gvardia, 2010, p. 25.

М.Әбілхақ¹, Ж.Ж.Жарылғапов²¹Минзу университеті, Қытай;²Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru)**Қазақ прозасының типологиялық мәселелері**

Мақалада қазақ прозасының қалыптасу кезеңіндегі факторлар талданды. Ұлттық прозаның пайда болуындағы шетел әдебиетінің ықпалы, қазақ жазушыларының шетелдік әдебиеттен жасаған аудармаларының ролі қарастырылды. Прозалық шығармаларды аударудың Ы. Алтынсарин мен Ш. Құдайбердіұлы жасаған тәжірибелері мысалға алынды. Проза жанрының жылдам өркендеп кетуіндегі «жедел даму» құбылысының мәні зерттелді. Әлемдік әдебиетте қалыптасқан жанрлық-стильдік ерекшеліктердің қазақ әдебиетіне келіп орнығуы жан-жақты түсіндірілді.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, қазақ прозасы, проза типологиясы, «әдебиеттің жедел дамуы», әдеби байланыс.

Қазақ әдебиетінде проза жанрының қалыптасып, дамуындағы ұлттық поэтикалық дәстүрдің ролін ешкім жоққа шығара алмайды. Көркем сөз қолданысында өлең сөз жүйесіне бірнеше ғасырлар бойы басымдық беріп келген әдебиетіміз проза жанрының қалыптасуына алғышарттар жасады. Сондай-ақ әдебиеттегі жаңа форманың жетілуіне сыртқы әсер, басқа елдердегі реалистік проза дәстүрінің де орнын ескеруіміз қажет. Сырттан келетін әдеби ықпалдарды сөз еткенде XIX ғасырдың аяғынан бастап ұлттық сөз өнеріндегі шығыстық дәстүр анағұрлым бәсең тартып, XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап әредік қана көзге шалынатын болды.

Қалай десек те, қазақ әдебиетіндегі проза, әсіресе оның эпикалық формалары еуропалық әдебиеттегі дәстүрлерге бағдар ұстанып, ондағы үлгілерді ұлттық көркемдік таным ерекшеліктеріне бағындыра, өз талғамына сай сіңіре алды. Сондықтан батыс елдердің әдебиеттерінде болған әдеби ортақтықтар, әр кезеңде жетекшілік еткен тенденциялар біздің әдебиетімізде сол қалпында қайталанбаса да, көріністері танылып отырады. Бұл елдер әдебиетіндегі әдеби бағыттар мен ағымдар, көркемдік әдістердің пайда болуына негіз болған жағдайдарға ұқсас көріністерді қазақ әдебиетінен де мол ұшыратамыз.

Қазақ әдебиетін зерттеушілер ұлттық проза жанрларының түп негіздерін халық ауыз әдебиетінің мұралары: лиро-эпикалық дастандардан, қиссалар мен аңыздардан, жыраулар шығармашылығының басты жанры — толғаулардан, шежірелерден т.б. іздейді. Мұндай әдістеме қазақ әдебиеттануында әбден орнығып, ол арқылы бірнеше ғылыми жетістіктерге қол жеткізе алдық. Халық мұраларының прозалық үлгілерін қарастырып, оның өзіндік көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін ашқан С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» (1984), қазақ романының жанрлық тамырларын зерттеуде ежелгі мифтер мен фольклордан бастап жазба әдебиетіне дейін көктей қарастыру жүйесін әкелген Ш.Елеуеновтің «От фольклора до романа-эпопеи» (1987) сияқты монографиялық еңбектері біршама көкейкесті мәселелерді шешіп, ең маңыздысы, бұл тараптағы болашақ ізденіс бағдарларын айқындап берді.

Б. Шалабаевтың «Қазақ прозасының тарихында» (1968) да ұлттық проза жанрларын фольклорлық мұралармен байланыстыруды кездестіреміз. Бірақ аталмыш еңбек прозалық жанрлар эволюциясының бастау көздерін халық шығармашылығы мен поэзияда екенін айтқанымен, жіті теориялық талдауларға бара бермеген. Прозаның халықтық үлгілері делінетін жанрларға үстірт сипаттама берумен шектеледі. Ал әдебиетіміздегі роман сынды жанрдың пайда болуын тек қана орыс әдебиетінің жемісі деп бағалауын қолдау қиын. Сондықтан да болар, ол еңбек өз кезінде біраз сынға ұшырады. Дей тұрғанымызбен, бұл еңбек тың ғылыми проблемаға жол салуымен, қазақ прозасының дәні фольклор мен ауыз әдебиетінде жатқандығын меңзеуімен, зерттеу материалы ретінде қыруар көркем шығармаларды қамтуы жағынан өз уақытының сұранысын біршама ақтай білді деп санаймыз.

Ш. Елеуенов реалистік әдебиетте ауқымды артықшылыққа ие, финалдық жанр деп қарастырылып келе жатқан романның ғылыми типологиясын жасауға, түрлік ерекшеліктерін айғақтауға ден қойды. Ол жанр мәселесін шешуде нақты бір дәуірдегі әдеби үдерістің негізгі ерекшеліктерін танытатын көркемдік құрылымдар типологиясының маңызына тоқталып өткен

болатын. Қазақ романының өзіндік даму заңдылықтарына үнілген зерттеуші осы жанрдың шет елдік, көршілес елдердің ғалымдары негіздеген бірнеше концепцияларға талдаулар жасайды. Сондықтан да ол тұжырымдарды қайталаудың қажеттігі жоқ. Біз үшін маңыздысы — роман жанрының поэтикасындағы бүкіладамзаттық көркемдік даму заңдылықтары мен ұлттық топырақтағы эстетикалық факторлардың тоқайласу шектері. XX ғасыр басындағы адам санасы мен өмірдің күрделенген қайшылықтарына дендеу үшін қазақ әдебиетінің жанрлық репертуарында роман басымдыққа ие болғаны аян. Ш.Елеуенов «Неліктен роман? Неге өлең емес? Неге эпикалық поэма емес? Неге мысал емес?» деген сұрақ қоя отырып, «бүтін бір дәуірдің идеясын бойына сыйғыза алатын, ол дәуірдегі қаһармандық пен күнделікті өмір ағысын, комедиясы мен трагедиясын, саясаты мен философиясын, сол дәуір адамының жан дүниесінің қозғалысы, аңсары мен әрекетін бейнелеуде» романдық форманың үстемдігі қазақ әдебиетінің жаңа, жоғарғы сатысы деп табады [1; 98]. Және қазақ романының пайда болуына басқа әдебиеттерде де кезесетін мынадай нақты жағдайлар себеп болды дейді: «1) Өмірдің өзінде де түбегейлі өзгерістер қажет екенін сезіну пайда болды. 2) Ол қажеттіліктерді таныту үшін әдебиет өз дәуірінің тақырыптарына қарай ұмтылды. 3) Дәуір ұсынған тақырыптарды бейнелеу үшін дәуір мәселелерін тұтастай қамтитын, яғни саясатты да, философияны да, моральды да, психологияны да, қысқасы, адамның немен өмір сүретінін, немен тыныстайтынын түгел біріктіре алатын жаңа баяндау формалары керек еді. 4) Құндылықтарды қайта бағалауда өзінің айрықша мүмкіндігін дәлелдеген жаңа дәуірге лайықты эпос жанры, яғни роман, қажет болды» [1; 108, 109].

Ұлттық топырақта пайда болған әрбір жаңа жанрдың сол ұлт өнерінің даму логикасынан шығарып барып әлемдік көркемдік өріспен сабақтастыру — ең өнікті, әрі дұрыс жол. Ш. Елеуенов еңбегінде қазақ әдебиетіндегі жанрлық-стильдік құрылымдар өзгерісіндегі сыртқы әсерлер, басқа әдебиеттердің орны жоққа шығарылмайды. Әсіресе ғалымның ұлт әдебиетіндегі өмір құбылыстарын бейнелеу ұстанымдары мен дәстүрлі жанрлардың ауқымының кеңеюінде әдеби аударманың ролін өте орынды бағалайды. Расында да, әдебиетімізде сонет, элегия, мысал, романтикалық поэма, шағын эпистолярлық роман сияқты жанрлық формалардың көрініс беруі — қазақ суреткерлерінің ұлттық таным мен талғамды ескере отырып жасаған талантты аудармаларының нәтижесі. Абайдың төл шығармаларымен қатар, аудармалары романдық сюжет, романға тән психологиялық және әлеуметтік талдау қалыптастырудағы орны орасан.

Орыс классикалық мұраларынан бұрын әжептәуір мөлшерде аударылған шығыс поэзиясының туындылары болғанымен, олардың жаңа ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде жанрлық құрылымдар түзудегі ізі бірте-бірте көмескілене бергені де ғалымдар назарынан сырт қалған емес. Мұны ұлттық әдебиеттің еуропалануы деп тануға әсте болмайды. Қайта қазақ әдебиетінің өзіндік заңдылықтарына сәйкес жаңа мазмұндық-формалық ізденістерге бой ұрғаны деп қабылдаған жөн. Жаңа фазаға көтерілген көркемдік таным мен көркемдік ойлау осыны қажетсінді.

Қазақ әдебиеттануында жан-жақты қарастырыла бастаған бұл мәселені идеологиялық талап-шарттардан тыс, еліміз тәуелсіздік алған жылдары зерттеген А. Исмакова еңбегі толымды болып шығуы заңды. Өйткені бұрынғы зерттеулерде ашық талдауға болмаған қазақ романының қарлығашы — «Бақытсыз Жамал» мен Шәкәрімнің өзгеше қырын танытқан «Әділ-Мәриясынсыз», М. Жұмабаевтың классикалық әңгіме жанрының бүкіл шарттары сақталған, прозаның күрделі формаларының қалыптасып кетуіне алабөтен серпін берген «Шолпанның күнасынсыз», Ж. Аймауытовтың әңгімелері, повесі, ұлттық прозаның жаңа эстетикалық сапасы — «Қартқожасы» мен «Ақбілегінсіз» біздегі проза жанрларының даму тенденциясын толық айқындап шығу мүмкін емес еді. Сонымен қатар аталған еңбекте ауыз әдебиеті жанрларының роман құрылымын түзуге қандай компоненттер бере алғандығы, әр жанрдың қандай мазмұндық-түрлік үлес қосқандығы туралы нақты мақсатты көзделген.

Тағы бір айта кетерлігі — қазақ кәсіби прозасы мен романының қалыптасуына орыстың реалистік прозасы, ол арқылы келген батыстық әдебиеттің жоққа шығаруға болмайтын ықпалының қаншалықты деңгейде болғандығына көңіл аударылуы. Зерттеушінің бағамдауынша, «орыстың реалистік романы қазақ ауыз әдебиетінің эпикалық мұраларына дем берушілік роль ғана атқарды. Егер әдебиеттерде жанр дәстүрінің «тектік» және «түрлік» негіздерін жинақтау үдерісі жүріп жатпағанда роман бұлай тез орнығып қаламас еді» [2].

Бұл салада осыншалық ауқымды істер атқарылғанына қарамастан, ұлттық проза жанрларының қалыптасуында басқа да қосымша факторлардың бар екендігі мәселені әрі қарай індете түсуге жетелейді.

Адамзат архаикалық-ұжымдық, фольклорлық-поэтикалық ойлаудан авторлық ойға, жеке сана көріністеріне дейінгі динамикалық даму жолында бірнеше сатылардан өтуі арқылы көркемдік танымның ең күрделі формаларына қол жеткізе алды. Әлемдік әдебиеттің тарихи даму жолында өзіндік орын алатын қазақ әдебиеті де рухани өркендеудің адам баласы жүріп өткен белестерін бағындыра отырып, көркемдік дамудың биік сатысына көтерілді. Барша әдебиеттерге тән ортақ заңдылықтар сырын игере алу мен өзіндік ұлттық ерекшелігін нығайту арқылы көркемдік-идеялық жаңа сапа танытудың жарқын мысалы — XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. XX ғасырда қазақ әдебиетінің эстетикалық құрылымы мен жанрлық жүйелеріне шешуші өзгерістер келді. Әсіресе қуатты қарқын таныта бастаған проза батыл түрде жаңа тәжірибелер жасай берді. Бұл ұлттық прозадағы көркемдік әдістердің күрделенуінен, жаңа әдеби ағымдардың орын тебуінен де айқындалады.

Жер бетіндегі барша халықтардың даму жолы біркелкі еместігі аян. Алғашқы қауымдық құрылыстан неғұрлым күрделі қоғамдық өмір формаларына әр халық түрлі жолдармен, түрлі уақыттарда өтіп отырды. Біреуінде классикалық антика, келесісінде феодалдық дәуір ұзақ уақытқа созылса, біреулері капиталистік формацияға ертерек енді т.б. Тарихи дамудың осы ерекшелігіне сәйкес, ғалымдар арасында талайдан бері пікірталастар тудырып келе жатқан, ұлттық әдебиеттану көп маңыз бере бермеген мынадай мәселелер бой көтереді: ұлттығы мен мемлекеттігі, жазба әдебиетінің пайда болуы әр түрлі хронологиялық кезеңдерде жүзеге асқан халықтардың барлығы антикалықтан модернизмге дейінгі көркемдік даму сатыларынан өтуі міндет пе және мүмкін бе? Көптеген зерттеушілер осындай күрделі сауалдарға жауапты «әдебиеттің жедел дамуы» тұрғысынан қарастыруды ұсынады.

Әдебиеттің жедел дамуының ерекшелігі мұнда ұлт пен халық адамзат мыңжылдықтар бойы жинап-терген, бойына сіңірген немесе ғасырлар бойғы ізденіс пен көркемдік кемелдікке ұмтылысы нәтижесінде жасаған мәдени-рухани айналымға кіріп, бірден араласып кетеді. Осы жерде ұлттық әдебиет өзінің жүріп өткен жолы мен өз тарихында жасалған рухани құндылықтарға қайтадан қайырылып, оларға баға беруге, әлдебір тұтастық ретіндегі адам баласының қол жеткізген қазіргі әлемнің жағдайымен өзінің сәйкесетін, сәйкеспейтін тұстарын салыстыра бажайлауға мүмкіндік алады. Дамудың жаңа сапалық кезеңіне бірден көтерілгенде ұлттық сана ерекше өзгеріске түседі. Оның алдынан әлемнің барша халықтары жинаған қазыналар ашылады. Тек қана руханият саласында ғана емес, ғылым мен техника саласындағы жаңалықтар, материалдық құндылықтар, моральдық-этикалық нормалар, сан түрлі қоғамдық-саяси модельдер т.б. тарихымен бетпе-бет келді.

Қандай да бір ұлттың әдебиеті дүниені көркемдік таным арқылы қабылдау тарихының ұзақ жолында басқа елдердің үздік тәжірибелерін бойына сіңіру арқылы ол халықтар жүріп өткен мәдени-рухани сатылардың ерекшеліктерін қажетінше қабылдайды. Мұнда аударма-шығармалардың атқаратын ролі де орасан. Олай дейтін себебіміз, XIX ғасырдағы аудармалармен бірге бізге әлем классиктерінің ағартушылық-гуманистік, демократияшыл көзқарастарымен қоса, адамзаттың антикалық, ортағасырлық, ренессанстық, жаңа дәуірлік таным-бағыттары келді. Бұл тұрғыда Шығыс, Батыс, орыс мәдениеті және философиясымен байланысы анағұрлым кең түрде көрінетін Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық өмірбаяны айрықша ілгерішіл құбылыс болды. Шәкәрім Батыс пен Шығыстың дүниетаным негіздерін терең меңгере отырып, ұлттық ерекшеліктерге сай шығыстық, батыстық көркемдік таным формаларын поэтикалық интерпретациялау арқылы қазақ әдебиетіне орнықтыруға күш салды. Ол Гомерді оқуы арқылы ежелгі грек, римдік жәдігерлермен, Байронды зерттеу арқылы романтизм дәуірінің эстетикасын, Абай ықпалымен Гетені тану арқылы жаңа дәуірдің көркемдік ұстанымдарын, А. Пушкин, Л. Толстой сынды әлемге мәшһүр болып үлгерген замандастарының гуманистік идеяларын жаңа сапада қалыптаса бастаған жазба әдебиетінің көркемдік қабаттарына сіңіруге тырысты. Қысқасын айтқанда, Шәкәрімнің көркемдік әлемі — аса қуатты ұлттық негіз бен батыстық, шығыстық мәдениеттердің тоғысындағы күрделі поэтикалық құрылым. Суреткердің көркемдік-философиялық таным қырларын немістің классикалық философиясы, Батыстағы ортағасырлық және Қайта өрлеу әдебиеті, ағартушылары мен романтиктері еңбектері негізінде ақын болып қалыптасқан Гете поэзиясымен үндестіктерді саралай бастауымыз да соның айғағы [3].

Өзіне дейінгі қазақ халқының бай фольклорын, шығыс классиктерінің ең үздік мұраларын, Абай тағылымын жүйелі түрде меңгерген Шәкәрім дін мен ғылымға деген көзқарастарында Батыс ойшылдарының еңбектеріне («Үш анық» трактатында батыс ғалымдарының ондаған есімдері келтіріледі), тіптен мистикалық ілімдерге дейін сүйеніп отырады. Тегінде, ол өмірінің соңғы жылдарын елден аулақтағы саят қорада өткізуі шығармашылықпен айналысудағы жан тыныштығын

ғана іздеп бармаған деген ой келеді. Мысалы, ағылшын романтизмі дәстүрінде пайда болған «Озерная школа» («Көл мектебі») деп аталатын әдеби мектептің үздік өкілдері — Водсфорд, Колридж, Саутилер де ғұмырларын қоғамдық ортадан алыс, табиғат аясында өткізгені мәлім. Ақынның бұл әрекетіне өзі аса ілтипатпен ден қойған Еуропа романтиктерінің әсері болуы мүмкін деген болжам айтпақпыз. Мұндай болжамға негізді біз Еуропадағы романтизмнің ірі өкілдерінің идеялық ұстанымдары мен олар қалыптастырған дәстүрлерден тапқандаймыз. Өйткені Батыс романтиктері күнделікті сұрықсыз өмірге өздерінің қиялындағы идеал өмірді қарсы қойды. Бірте-бірте қоршаған ақиқат өмірдің өзінің идеалындағы өмірге айналмайтынын түсінді. «Сонымен бірге, — дейді К.Ахметов, — романтизмге еркіндікті қорғау, жеке адамды бағалау мен дәріптеу, әр адам бойындағы бірегей қасиеттерге ерекше зейін қоюшылық пен дара адамды дәріптеу тән. Жеке адамды мадақтау буржуазиялық қоғамдағы адамдардың даралық бітімін жоғалта бастаған тарихтың аяусыз қадамына деген қарсылықты, өзін-өзі қорғауға ұмтылушылықты танытады» [4]. Шәкәрім жеке тұлғаның бойындағы ерекше қасиеттерді даралауда, оның қоғамдық дамудағы бөлекше орнын әйгілеуі Абай мен Толстойға арнап жазған шығармаларында айқындалды. Романтиктердің алыстағы елдердің тұрмыс-тіршілігі, салт-санасына деген құштарлығы да, күнделікті күйкі тірліктен асқақ рух пен адамның ішкі ғажайып мүмкіндіктерін биік бағалайтын ерекшеліктері де қазақ ойшылының дүниетанымынан белгілі дәрежеде орын алды.

Ойшыл суреткер шет елдің озық рухани мұраларын мақсатты түрде зерттеп-игеруі, олардағы соны тәжірибелерді ұлттың көркем ой дамуына сәйкестендіре пайдалануға деген ұмтылысы бірнеше аудармалар жасауға мұрындық болып, XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиеттің жедел дамуына тың серпіндер берді. Шығыстың «Ләйлі-Мәжнүн», Қожа Хафиздің жырларымен қатар, Л.Толстойдың «Ассирия патшасы Асархадон», «Үш сауал» т.б. әңгімелерін, А.Пушкиннің «Дубровский» мен «Боранын», американ жазушысы Гарриэт Бичер Стоудың «Том ағайдың балағаны» романын аудару арқылы ұлттық әдебиеттің рухани байланыс көкжиегін кеңітті. Суреткердің аудармаларын әдеби-эстетикалық құбылыс ретінде ашып көрсетуге қатысты біршама зерттеулер жазылғандықтан, олардағы тұжырым-пікірлердің ғылыми маңызына тоқталмаймыз. Біздің айтпағымыз, Шәкәрімнің өзге елдердің прозалық шығармаларын аударуға ден қоюы қазақ сөз өнерінің басқа сатысына аяқ басуына, көркемдік таным аясының кеңеюіне аса маңызды бетбұрыс болғандығы. Прозалық шығармаларды аударудың тәжірибесі толық қалыптаспаған кезеңде Ы.Алтынсарин мен Ш.Құдайбердіұлының мұндай қадамдарға баруы, біріншіден, ұлттың тарихи дамуы барысында қалыптасқан жағдайлар мен күрделі құбылыстарды бейнелеуде лайықты пішін іздеуінен. Екіншіден, ұлттық әдебиет өзінің ішкі заңдылықтары негізінде прозаға дейінгі жанрлық түрленудің қажетті сатыларынан өтіп, проза жанрын игеруге дайын жаңа деңгейіне көтерілді. Сондықтан да Шәкәрім аудармаларының тым-тым еркіндігін де әрқилы түсіндіріп келеміз. Б.Әбдіғазыұлы: «Шәкәрімнің аудармашылық өнері өзгеге ұқсай бермейтін, классикалық тәржіма аясынан асып кетіп жататынын», — айтса [5], Ө.Күмісбаев: «... Ш.Құдайбердиев жазған «Дубровский» әңгімесі» Пушкин повесінің аудармасы емес, оның қайта қазақша өлеңмен жырланған формасы, қазақ ортасына лайықталған нұсқасы. Пушкин прозасының өлеңмен берілген түрі, повестің дастанға айналуы», — деген ойын алға тартады [6].

Әрине, Шәкәрім Л.Толстойдан кейбір қысқа әңгімелерді болмаса, А.Пушкиннің «Дубровский», «Боран» сынды күрделі прозалық үлгілерін қара сөзбен аударған жоқ. Бұл шығармалардың кең насихатталуына қазақ ортасында прозаның әлі қарқынды үрдіс алмағандығы жалпыға түсінікті болса керек. Екінші жағынан алып қарағанда, өзінің прозалық төл шығармаларын жазу алдындағы күрделі дайындық кезеңі болғанына дау жоқ. Өйткені оның аудармалары жарық көрген уақытынан әлдеқайда бұрын жазылды. Шәкәрімнің қара сөзбен жазылған тарихи-философиялық трактаттары мен мақалаларынан басқа «Бәйшешек бақшасы» атты қысқа әңгімелер топтамасы, «Шын бақтың айнасы», «Мен жетпіс екі жасқа келгенше» т.б. әңгімелері, «Әділ-Мәрия» романы дәстүрлі Шығыс пен әдеби алмасулар нығайып келе жатқан Еуропа эстетикасының ұлттық топырақта, ұлттық танымға сай синтезделуінен туған өзгеше сипаттағы дүниелер.

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алған қазақ әдебиетінің жедел даму фазасына шығуында аударманың тарихи ролі орасан. Абай, Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, Б.Өтетілеуов, М.Сералин жасаған аудармалар әлемдік көркемдік таным үрдісінің ұлттық әдебиет өтіп үлгермеген сатыларын жедел түрде меңгеруге, қоғамдық сананың жаңа формаларын тудыруға аса үлкен ықпал жасады. Соның нәтижесінде бірнеше жылдардың ішінде өзіндік жанрлық-эстетикалық талаптарға толық жауап бере алатын қазақтың ұлттық прозасы дүниеге келді.

Бұл тұста қазақ әдебиетіндегі жедел даму құбылысының фольклорлық негіздеріне тоқталып өтпеске болмайды. Ұлттық әдебиет адамзаттың тарихи-мәдени керуенімен қай жерде тоғысады, қай кезеңде кенже қалады, дамудың қай сатыларын жедел өткереді? деген сауалдарға жауап іздеу барысында халықтың поэтикалық-фольклорлық ойлау мәдениеті, ұзақ уақытқа созылған фольклорлық дәуірдің берері көп. Қазақ халқының жазба әдебиеті қалыптасқанға дейінгі кезеңінде қоғамның рухани өмірі, болмысты образдап игеру ерекшеліктері фольклорлық-поэтикалық формада көрініс тапты. Мұнда бір-бірінен ажыратылмаған күйінде халықтың философиялық, құқықтық ожданлық, діни және эстетикалық т.б. көзқарастары тұтасып жүрді. Әдебиеттанушы үшін бұл күрделі үдерістер ішінен, яғни синкреттік шығармашылықтан нақты бір өнер саласы ретінде немесе қоғамдық сананың өзгеше формасы түрінде қабылданатын көркем әдебиетке өту қалай жүзеге асатынын бағамдау басты мақсат болып табылады. Өйткені әдебиеттің жедел дамуы құбылысында фольклор негізгі міндеттердің бірін атқарады. Г.Гачевше негіздесек, «әдебиеттің өтуге тиісті даму сатыларының қызметін фольклор атқарып, мәдениеттегі бос кеңістікті фольклор толтырады» [7]. Кезінде Ш. Уәлихановтың қазақ эпостарының образдары Еуропаның жазба әдебиетінен ешбір кем соқпайтынын айтуы да фольклордың әлемдік көркем ой дамуының жаңашылдықтарын бойына сіңіргіштік қасиетінің тағы бір куәсі болса керек [8].

Адамзат мәдениетінің антикалық дәуіріндегі мифтік таным мен мифологиялық дүниетанымына орай туған көркем дүниелерге ұқсас құбылыстар ежелгі қазақ мифтерінен аңғарылады. Алайда ерте уақыттағы қазақ мифтері ежелгі Греция, Рим, Египет, Үндістан, Қытайдағыдай тұтас жүйеге түсіп, көркемделген мифологияға айнала алған жоқ. «Оның басты себебі — Қазақстанда ертеде мекендеп, қазақты құраған ру-тайпалардың құл иеленуші мемлекет құрмай, рулық қауымнан бірден феодалдық қоғамға иек артуы. Жүйелі иерархиясы, тұрақталған орталығы бар көп жасаған құл иеленуші империяларда көне миф көркем мифологияға айналып, эстетикалық қызмет атқарған. Ал, рулықтан бірден феодализмге көшкен елдерде көпқұдайлы емес, бірқұдайлы дін орнап, көне миф жүйелену емес, қуғынға ұшырап, ыдырап кеткен, циклға түспеген, демек көркем дүниеге бірден айналмай, хикаяға, ертегіге ойысқан, жаңа жанр қалыптастырған. Феодалдық, бірқұдайлық қоғамда көркемдік-эстетикалық функцияны миф емес, фольклордың басқа жанрлары атқарған», — деп жазады С. Қасқабасов [9]. Біздің эпостық жырларымыздағы мифология элементтерінің грек мифологиясынан айырмашылығын ескермеуге болмайды. Ол заманда гректер түгелдей мифологиялық ойлаудың сатысында болды да, біздегі мифология элементтері аталық қоғамдық сананың жемісі — көбіне адам түрінде, антропология тұрғысында болып келді. Сонда да қазақ халқын құраған ру-тайпалардың табиғаттағы дүниенің барлығын бір деңгейден қараған мифологиялық дүниетанымы адамзат мәдениеті тарихының синкретті сатысымен үндестіктерге алып келді.

Қазақ прозасының қалыптасуын, оның аз уақыт ішінде әлемдік деңгейге көтеріліп үлгергенін де жедел дамудың нәтижесі деп танимыз. Іргелі елдердің рухани-мәдени тәжірибелерін сығымдалған түрде ұлттық өнерге сіңіру олардағы ірі-ірі әдеби бағыттардың, ағымдардың, әдістердің, стильдердің келуіне себеп болды. «Басқа әдебиеттер үшін өлеңдік поэзиядан қазіргі романға дейінгі қашықтық аса алшақ болса, Абайдың жолынан «Абай жолына» дейін қазақ әдебиеті бар жоғы жарты-ақ ғасырда жетті», — деп жазады Н.И.Конрад [10]. Сондықтан әдеби құбылыстарды тексергенде оларды дәстүр аясында жетілген ұлттық факт тұрғысынан және әлемдік көркемдік дамуға қатысы тұрғысынан да салмақтап отыру маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Елеуенов Ш. От фольклора до роман-эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа). — Алма-Ата: Жазушы, 1987. — 352 с.
- 2 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). — Алматы: Ғылым, 1998. — С. 18.
- 3 Сейсененова А.Б. Шәкәрім және Гете: поэзиядағы көркемдік таным үндестігі: филол. ғыл. канд. ... автореф. — Семей, 2004. — 34 б.
- 4 Ахметов К. Әдебиеттану әліппесі. — Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2000. — 148, 149-б.
- 5 Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. — Алматы: Кенже-Пресс, 2000. — 174-б.
- 6 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. — Алматы: Ғылым, 1994. — 234-б.
- 7 Гачев Г.Д. Неминуемое. Ускоренное развитие литературы. — М.: Худож. лит, 1989. — С. 401, 402.
- 8 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. — Алматы: Жазушы, 1985. — 162–168-б.
- 9 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. — Алматы: Ғылым, 1984. — 93-б.
- 10 Конрад Н.И. О некоторых вопросах истории мировой литературы // Запад и Восток. — М.: Наука, 1972. — С. 293.

М.Абилхак, Ж.Ж.Жарылғапов

Проблемы типологии в казахской прозе

В статье рассмотрены факторы периода становления казахской прозы. Исследовано влияние зарубежной литературы на творчество казахских писателей. В качестве примера приведены литературные переводы И.Алтынсарина и Ш.Кудайбердиева. Проанализирована роль понятия «ускоренное развитие», которое ускорило процесс расцвета жанра «проза». Всесторонне объяснены жанрово-стилистические особенности мировой литературы, которые прижились в казахской литературе.

M.Abilkhak, Zh.Zh.Zharylgapov

Problems of typology in the Kazakh prose

In article considered are factors of the period of formation of the Kazakh prose. Influence foreign writers on works of the Kazakh writers is investigated. I.Altynsarin and Sh. Kudayberdiyev's literary translations are given as an example. The role of the concept «the accelerated Development» which accelerated process of blossoming of a genre prose is analyzed. Comprehensively genre and stylistic features of the world literature which got accustomed in the Kazakh literature.

References

- 1 Eleukenov Sh. *From folklore to the epic novel. (Ideological and aesthetic and genre originality of the Kazakh novel)*, Alma-Ata: Zhazushy, 1987, 352 p.
- 2 Ismakova A.S. *Kazakh fiction. Poetics, genre, style (the beginning of the twentieth century and the present)*, Almaty: Gylm, 1998, p. 18.
- 3 Seysekenova A.B. *Shakarim and Goethe: beauty accord of knowledge of poetry*: Candidate of Philology ... abstract, Semey, 2004, 34 p.
- 4 Akhmetov K. *Alphabet literary criticism*, Almaty: KAZakparat, 2000, p. 148, 149.
- 5 Abdigaziuly B. *Traditional and colourful bases of creativity Shakarim*, Almaty: Kenzhe-Press, 2000, p. 174.
- 6 Kumisbayev O. *Deeply roots*, Almaty: Gylm, 1994, p. 234.
- 7 Gachev G.D. *Neminuyemoye. The accelerated development of literature*, Moscow: Khudozheztvannaya literatyra, 1989, p. 401, 402.
- 8 Ualikhanov Sh. *Favourites*, Almaty: Zhazushy, 1985, p. 162–168.
- 9 Kaskabasov S. *Kazakh national prose*, Almaty: Gylm, 1984, p. 93.
- 10 Conrad N.I. *West and East*, Moscow: Nauka, 1972, p. 293.

С.Ысқақұлы¹, С.У.Такиров²

¹Іле педагогикалық университеті, Қытай;

²Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: sarzhan68@mail.ru)

Сюжет және нарратив теориясы

Мақалада әдебиет теориясындағы өзекті мәселелерінің бірі — көркем нарративтің орны қарастырылды. Сонымен қатар авторлар негізгі теориялық түсініктер мен әр түрлі көзқарастардың оқиғаға қатысын сөз ете отырып, көркем мәтін мен нарративтің сюжетті дамытудағы орнын талдап көрсетті.

Кілт сөздер: нарратив, нарратология, проза, сюжет, стиль, фабула.

Қазақ прозасы тереңдеген сайын құнарлана, құнарланған сайын күрделене, күрделенген сайын әлемдік деңгейдегі жаңашылдықтар, жаңа ізденістер бой көтерді. XX ғасырдың соңы мен XXI басында қоғамдық өзгерістерге байланысты әдеби процесте де көптеген өзгерістер пайда болды. Сондықтан да қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымыда прозаның күрделі мәселесінің бірі сюжет, нарративке көңіл аударуда.

Нарратология, нарратив теориясы, баяндау теориясы, жалпы алғанда, баяндауды зерттейтін ғылыми пән. Нарратология әр түрлі нарративтің жалпы белгілерінің көрінуін, олардың арасындағы айырмашылықтарды айқындау, нарративтің пайда болуымен дамуы заңдылықтарын бір жүйеге келтіруді мақсат етеді. Сондықтан да нарратология екіге бөлінеді:

1) классикалық (бұл жағдайда нарративтіліктің белгісі ретінде нарратордың қатысуы жатады);

2) құрылымдық (бұл жағдайда нарративтілік баяндалатын мәтінге қарама-қарсы уақыттың дамуы бойынша анықталады).

Сонымен қатар нарратологиядағы әдеби мәтінді екі түрлі жолмен қарастыруға болады:

– баяндалатын оқиға (мазмұн) арқылы;

– хабарлау ретінде (көрініс).

Осы диахрония негізінде нарратологияның басқа да түсініктері пайда болады: фикционалдылығы (жасандылығы, ойдан шығару) және фактуалдылығы (бар болуы, іс жүзіне асыру), нарратор (баяндаушы) типтері, баяндау инстанциясының иерархиясы, сатысы (шынайы және абстрактілі автор, нарратор, идеалды және нақты оқырман, оқырман бейнесі), автор бейнесі (баяндаушыны бөліп ажырату немесе оқырманмен тілдесу және ойнау мақсатында баяндаушы-кейіпкердің жеке мінез-құлқы мен биографиялық белгілерін айшықтау) және т.б.

Көркем мәтіндегі баяндау терминін сөздердің барлық типтерінің (баяндау, бейнелеу, әңгімелеу) жиынтығы ретінде түсіну қажет.

Баяндау — белгілі бір әңгімелеушінің немесе баяндаушының (дыбыс шығаратын) сөйлеу актісі. Оның негізгі белгілері, ерекшеліктері:

а) шығарманың туу деңгейі бойынша: әңгімелеуші көбінесе бір уақытта қаһарман болып туындағы оқиғаларды көзімен көруші және тіпті автордың образы болып көрінеді (қаһарман-әңгімелеуші, автор-әңгімелеуші); жеке хабарлаушы көрсетілмейді; абстрактылы, оның ішінде хабарлау қызметін атқарады;

ә) жеке көзқарастың болуы немесе болмауы: баяндаушы — жасаушы-автордың (автор-творец) көзқарасына жақын көзқарас, алайда үнемі онымен сәйкес келе бермейді; кейде баяндаушының көзқарасы болмаған жағдайда жасаушы-автордың идеяларымен толықтырылады; әңгімелеуші — шығармада дара, эмоционалды бағалау позициясын иемденеді (обладает), кейіпкерлердің өзіндік көзқарасына жақын, автор-жасаушының позициясынан жеңіл ажыратуға болады;

б) тілдік көркемдеуішімен: әңгімелеуші үнемі мен-баяндаушы формасымен көрінеді (мен оған таңертең келдім); бағалау, эмоциялы сөздерді қолданумен, әңгімедегі оқиға барысына көңіл аудару, стильді әңгіме арқылы азайту; баяндаушы бұл жағдайда бейтарап: мен жіктеу есімдігімен көрсетілмеген, сөзді қолданудың оқиғалар мен кейіпкерлерді тура бағалауға әсер етпейтін кейіпкер әлеміне және пәндік әлемге қатысы бар; нысаналы көріністерді, бейнелерді (объектные изображения) есепке алмағанда стильдің төменділігінің жоқтығы; баяндаушының тілі нағыз, шын (реальный) автордың тіліне өте жақындығы;

в) жақындығы немесе нағыз автордан алшақтығы бойынша: әңгімелеуші көбінесе (биографиялық) шын автордан үнемі ерекшеленеді: әлеуметтік деңгейлермен, әңгімелеуші көбінесе (бейресми) маргинальді, өзінің моральды және мәдени бейнесін көрсету мақсатында, сонымен қатар оқырманмен ойын (игры) мақсатында (ирония, өзіндік ирония, юмор, комика) шын автордан демонстративті түрде ерекшеленеді; баяндаушы шын-авторға және шығарушы-авторға (автор-творец), алайда ол да әңгімелеуші сияқты бөгде инстанцияны ұстағандықтан, сәйкес келе бермейді; көбінесе бұл жақындық баяндаушының бейтарап позициясына негізделген;

г) жанға жататындығы бойынша, баяндаудың формаларымен жанрдың әр түрлілігі бойынша: әңгімелеуші баян студия жеткізу формаларында, әңгімелерде, новеллаларда, повестерде, романдарда, роман-эпопеяларда, эпостық, лирикалық және лироэпостық жанрларда (жанрлы-композициялы форма) көрінеді; баяндаушы баян студия тек жеткізу формасынан басқа жоғарыда аталған жанрлардың бәрінде көрінеді.

Нарратология автордың проблемасымен және авторлық сәйкестікпен, ұқсастықпен (идентичность) тығыз байланысты, әрине, бұл мәселелер бүгінгі күнге дейін әдебиет теориясы тұрғысынан талқылануда.

Қазіргі кездегі нарратология — кейбір фабулалармен (тарихымен, интригасымен) қатысы бар сюжетті-баяндаушы талқылау (дискурсты) аясында ғылыми ізденістің кеңінен қолданылуы. Бұл орайда көркем мәтін жөнінде ғана сөз боп жатқан жоқ екендігін, тіпті вербальды, мәтіндер жөнінде де сөз қозғалып отырмағандығын айта кеткен жөн. Тарихшы, философ, мәдениет саласының өкілдерінің еңбегі нәтижесінде нарративті категория кеңінен қолданылып, қолданылу аясы толықтырылып, байыды. Қазіргі кездегі нарратология зерттеулер бағытында және көптеген еңбек сіңірген философ Поль Рикерді, тарихшы Хайден Уайтты, әдебиеттанушы Вольф Шмидті атауға болады.

Көбінесе «нарративтілік» категориясын әр түрлі түсіндіруге болады. Тарихтану аясында нарратологиялық экспансияның басында тұрған Артур Данто нарративтілікті өткен шақтың ашық райының «хабарлы сөйлемімен» байланыстырады. Қазіргі кездегі нарратологияның классигі аталған Х.Уайт «нарративті құрылым» түсінігін интригамен байланыстырып, мағынасын анағұрлым аша түсті (оның ішінде — тарихтану дискурстың): «Интриганы құру тарихи мағынасына көңіл аударудан тұрады» оны құрайтын «біртұтас, жалпыны қамтитын немесе архетиптік формадағы» оқиғаларды хабарлап біріктіру жолымен. Нәтижесінде, А.Ж.Грейдаспен және Ж.Курте былайша кең ұғымды түсінік ұсынды: «Кез келген дискурсті тек фигуративті ғана емес, сонымен қатар ұйымдастыру принципі» ретінде анықтау.

М.М.Бахтин: «Алдымызда екі оқиға, — деп жазды, — шығармада айтылған, әңгімеленген оқиға (бұл жағдайда өзіміз де тыңдарман-оқырман ретінде қатысамыз); оқиғалар әр түрлі уақытта болып жатыр (әр түрлілігі және ұзақтығы бойынша) және әр түрлі жерлерде, сонымен қатар олар үздіксіз біртұтас боп біріккен, алайда күрделі оқиғаларда оқиғаның толықтығының шығармасы ретінде көрсетуге болады. Біз бұл толық оқиғаны бүтіндігі мен бөлінбейтіндігінен деп қабылдаймыз, бірақ біруақтылы оның сәттерінің әр түрлі екендігін түсінеміз.»

М.М.Бахтиннің келтірген пайымдауы жетпісінші жылдардың бас кезі болатын. Осы кезде Батыс Еуропада қазіргі нарратологияға арналған Л.Долежал, Ж.Женнет, Дж.Принс, В.Шмид сияқты классиктердің еңбектері жарық көре бастады. 1972 ж. Жерар Женнет «Нарративті дискурс» кітабында былай деп жазды: «Баяндау, әңгімелеу дискурстық баяндау болмауының жоктығынан белгілі бір тарихты әңгімелеу үшін қолданылуы мүмкін. Нарратив ретінде баяндау мазмұнадалатын тарихқа байланысты болады (әңгімеленетін оқиға); дискурс ретінде (әңгімелеу оқиғасы) ол оны туғызатын наррациямен байланысты пайда болады».

Нарратологияның ортаңғы мәселесі, А.С.Дантоның сөзімен, былайша тұжырымдалған: «Кез келген әңгіме — оқиғалардың бір-бірімен байланысты және олардың кейбірінің жеткіліксіз мәнді екендігін көрсететін құрылым».

Кэте Фридеманнан кейін былай деуге болады: нарративтілік түсінігі «гносеологиялық тұжырымдарды қабылдаған Канттық философияға» негізделеді, яғни біз әлемді сол күйінде, бәз қалпында емес, ақыл-ой елегінен өткізу арқылы ғана түсінеміз. Оқиғалар жөнінде толықтай дұрыс білу мүмкін емес. Оқиға мен ақыл-ой арасында мазмұнадаудың коммуникативті ортасын сындыратын, бөлетін вербализацияның коммуникативті актісінің призмасы үнемі болады (тіпті жаңа ғана пайда болған ойдың өзінде де).

Оқиғалардың мәтінтүзушілігінің коммуникативті табиғатын зерттейтін пәннің ғылыми деңгейін нақтылау үшін нарратологиялық поэтикамен және риторикамен байланысын анықтап алу қажет.

Нарратология — баяндау теориясы, әдебиеттанудың бір саласы ретінде немесе мүмкін болатын барлық «нарративтің» жалпы құрылымын ашуға ұмтылатын, яғни кез келген жанрдың және кез келген функционалдылықтың баяндалатын шығармаларды ашуға ұмтылатын ерекше жалпы гуманитарлық пән ретінде қарастырылады (В.Шмид).

Қазіргі кездегі нарратология 1960 жылғы құрылымдаудан (структуризация) туындады, алайда оның негіздері 1920 жж. орыс формалистерінің (В.Шкловский, Б.Томашевский, В.Пропп, Б.Эйхенбаум), сонымен қатар М.Бахтиннің жұмыстарында да көрінді. Нарратологияның ірі өкілдері болып Р.Барт, Л.Долежал, Ж.Женнет, М.Баль, В.Шмид, Дж.Принс, С.Чэман, Ю.Мюзарра-Шредер, Я.Линтвельт, М.-Л.Райан, кейіннен Р.Барт, Ю.Кристева, М.Л.Пратт, М.Риффатерр, П.Ван ден Хевель, Ж.Курте және тағы басқалар саналады.

Қазіргі кезде нарратологтар өз назарларын мына фактіге аударады: әдеби шығарма сюжетпен шектелмейді. Егер ескі пікірге сүйенетін болсақ, онда орыс формалистерінің анықтауы бойынша, әңгімеде не айтылса, соны фабула дейді. Ал сюжет сол әңгіменің қалай айтылатыны туралы болмақ. Сюжет жайлы осы түсінік ешкімді қанағаттандырмады. Осыдан барып екі аспект белгіленді: біріншіден, әңгімелеудің формалды құрылымы, әңгімеленіп отырған оқиғаларды жеткізу барысы, фактіні мазмұндау, оқиғалардың себебі, байланысы, уақыт, кеңістік, кейіпкерлер. Екіншіден, оқырман мен жазушы арасындағы көзқарас бойынша формалды құрылымды жеткізу әдісі. Бұл бойынша, әдеби шығармаға үңіле отырып, оның ішінен оқырман мен жазушының формальды белгісін іздеу керек [1; 300].

Ал енді нарратологтардың көзқарасы бойынша, «сюжет деген не?», соған тоқталайық. Қазіргі әдебиеттану ғылымында классикалық және құрылымдық талдау әдісінен басқа, сюжетті талдаудың тағы бір әдісі бар. Оны нарратологиялық талдау деп атайды, яғни, баяндау арқылы жүзеге асатын әдіс түрі. Бұл әдістің классикалық және құрылымдық талдау әдістерінен артықшылығы — бұнда мәтін көпдеңгейлі жүйе ретінде қарастырылады.

Әдебиет зерттеушісі Ю.М.Лотман сюжеттің тұжырымдамасын жасады. Ол сюжеттің екі негізгі түрін ажыратып берді: классикалық және мифологиялық. Ю.М.Лотманның шығарманы талдау әдісінде «рамка» (жиек, жол, шекара) деп аталатын негізгі түсінік бар. Міне, осы бойынша, классикалық сюжет біреудің рамканы бұзған сәтінен басталады. Лотманның тілімен айтсақ, мәтіндегі оқиға кейіпкерлердің мағыналық ая шекарасынан асып кетуінен болады.

Лотман сюжетті талдау барысында екі нәрсені дұрыс түсіну керектігін айтады: «Рамка» басында қалай болып еді? Және ол «рамканы» кім бұзды? Рамканың өзі экспозициядан (шығарманың болатын орнынан) басталады. Осыдан соң рамканың бұзылуы оқиғаның басталуына алып келеді.

Ал мифологиялық сюжеттің негізінде рамканың бұзылуы емес, оқиға жатыр. Мифологиялық сюжетте рамканың бұзылуы ешқашан іске аспайды [1; 310].

Сюжет және фабула терминдері нарратив сатыларының құрамына кіреді. Фабула дегеніміз — оқиғалардың реттілігі, оқиғалардың шын мәнінде болғандығы. Сюжет дегеніміз — оқиғалар туралы мәтінде айтылғандардың бәрі, яғни, оқиғаны оқырманның қалай білгендігі. Оқырманның шығармадағы оқиғаларды біле бастауы, фабуладағы реттілікпен сәйкес келмейді.

Қазіргі уақытта сюжет термині туралы көптеген зерттеулер Хейден Уайт пен Поль Рикердің еңбектерінде жан-жақты сарапталған. Сондай-ақ әдебиет зерттеушісі Ю.Лотман сюжет туралы мынадай жақсы пікір айтады: «Мәтінде оқиға болған күннің өзінде, сюжетсіз ол еш нәрсе емес. Мәтіндегі оқиғаларға жан бітіру үшін, міндетті түрде сюжет қажет». Осы айтылған пікірмен келісуге болады деп ойлаймын. Себебі, сюжетсіз оқиға шығарманы толық ашып көрсете алмайды. Сюжетті шығарманың негізі деп қарастырады. Сол себепті көркем шығармада сюжеттің орны бір төбе деп айта аламын. Оған жоғарыда айтқан зерттеушілердің пікірі дәлел бола алады [2].

Зерттеуге алынып отырған мәселеміз сюжетке қатысты болғандықтан, сюжетке берілген анықтамаларға тоқталып өткен жөн. Әдебиет зерттеушісі Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнері» кітабында сюжетке мынадай анықтама берілген: «Сюжет (фр. *sujet* — зат) — көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі немесе тәсілі». М.Горький болса, «сюжет дегеніміз — адамдардың өзара қарым-қатысы, байланысы, қайшылықтары, жек көру, жақсы көру, әр характердің, типтің өсу, жасалу тарихы», деп біледі [3]. Ал Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалығында Зәки Ахметов сюжетті былай деп таниды: «Сюжет (фр. *sujet* — зат) — өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі» [4]. Сюжет мәселесі нарратологтардың тарапынан қалай зерттелген күннің өзінде, ол өзінің бастапқы ұғымын сақтап қалады деп ойлаймыз.

Әдебиет зерттеушілерінің нарратология туралы жүргізген талдаулары арқылы, әдебиеттану ғылымында нарратологияның алып жатқан аумағы өте кең екенін байқаймыз.

Нарратология аумағының кеңдігін мынамен түсіндіре аламыз: әдебиеттану ғылымында фабула, сюжет, мотив деген түсініктер бар. Нарратологтардың айтуынша, бұл түсініктердің қамтитын аумағы нарратив қамтитын аумақтан асып түсе алмайды. Бұлардың басын біріктіріп, бір жүйеге келтіру үшін оқиға және баяндау түсініктерінің көмегіне жүгіну керек. Яғни фабуланы да, сюжетті де, мотивті де нарратив жүйесіне салып барып қана талдай аламыз.

Нарратив жүйесін зерттейтін ілім — нарратология. Біз қарастырып отырған нарратологияда мынадай категориялар қарастырылады: оқиға, сюжет, фабула, тарих, әңгімелеу сатысы, әңгімелеу түрі, айтушы мен айтылымның арақатынасы, автор мен нарратор (әңгімелеуші), автордың, кейіпкердің, оқырманның көзқарасы, нарративті деңгейлер, әдістер т.б. [5].

Нарратологияның қарастыратын мәселелері қатарына мыналар жатады: әдебиеттің табиғатын коммуникативті түсіну; бір мезгілде бірнеше әңгімелеу деңгейінің болуы; дискурс мәселесіне қызығушылық білдіру; әдеби ақпаратты жазушыдан оқырманға жеткізу. Әдебиеттің коммуникативті табиғаты мыналарды қамтиды: ақпарат жіберуші (әдеби шығарманың авторы), хабарлама, коммуникат (әдеби мәтін), хабарламаны алушы (оқырман), әдеби мәтіннің характері. Әр әдеби шығарманың негізінде оқырман мен жазушы арасында диалогтық қарым-қатынас болады.

Нарратив түсінігін ашу барысында ғалымдар арасында айтылған пікірлер өте көп. Нарратив туралы орыс жазушысы Е.А.Попов мынадай тұжырым жасайды: «Нарратив — бұл адамдар және адамдар арқылы болатын оқиғалар жүйесінде сөйлеуші арқылы құрылған мәтін».

Тағы бір орыс зерттеушісі М.М.Бахтин былай жазады: «Біздің алдымызда екі оқиға бар. Біріншісі, шығармадағы айтылып жатқан оқиғаның өзі, яғни оқырман ретінде шығарманы оқи отырып, бұл оқиғаға біз де қатыса аламыз; екіншісі, оқиғалар әр түрлі уақытта болады, сонымен қоса әр түрлі жерде өтеді және сол уақыттарда олар тұтасымен тығыз байланыста болады [6].

Сонымен, нарратив туралы айтылған пікірлерді жинақтап, мынадай тұжырымға келіп тоқтаймыз: нарратив (лат. *narrare* — әңгімелеу тілі) — әңгіме, оқиғаларды баяндау. Көбінесе, әңгімелеу және сюжет деген сөздердің орнына қолданылады. Әдебиеттануға кіріспеде нарратив термині екі түрлі түсінікте қарастырылады. Біріншісі әңгімелеудің классикалық теориясында пайда болған. Бұл термин неміс теориясында нарратология емес, әңгімелеу теориясы деп аталған. Шығарманы баяндауда мәтінмен тығыз байланысты адам — әңгімелеуші болып саналады. Классикалық теорияда әңгімелеудің негізгі белгісі — автор мен әңгімелеуші арасындағы байланыс. Әңгімелеудің маңызы нарратордың әңгімені дұрыс қабылдап, оны оқырманға жеткізуінде жатыр. Нарратордың қатысуымен әңгімелеудің ерекшелігі анықталады. Нарратив туралы екінші түсінік құрылымдық нарратологияда қалыптасты. Осы тұжырымдама бойынша, әңгімелеуде коммуникацияның құрылымдық белгісі ғана емес, сонымен қатар айтылып жатқан әңгіменің құрылымдық белгісі де шешуші рөл атқарады. Құрылымдық талдау бойынша нарратология аумағына шығарманың барлық түрі кіреді. Яғни, нарратив аумағына роман, повесть, әңгіме ғана емес, сонымен қатар пьеса, балет, мүсін өнері, сурет өнері, кинофильм жатады. Керісінше, нарратив қамтитын аумаққа мыналар кірмейді: әлеуметтік ортаның бейнеленуі, аяқталмаған оқиға, салынып жатқан сурет, өткенді қайталау [7].

Көркем шығарманы баяндауда ең негізгі функцияны атқарушы нарратор болып табылады. Нарратор (ағылш. *narrator*) — әңгімеші, әңгімені баяндаушы. Сонымен қоса нақтылы автор деген мағына береді. Бұл — нарратологияның бір категориясы.

Өз уақытында В.Кайзер нарратор туралы мынадай тұжырымдама жасаған: «Әңгімелеуші — тұтас әдеби шығармаға жататын жасалынған фигура. Әңгімелеу өнерінде нарратор автор бола алмайды». Кейіннен француз әдебиет зерттеушісі Р.Барт мынадай догмаға келді: «Нарратор мен кейіпкерлер — қағаздағы тірі жандар. Әңгіменің авторын әңгімелеушімен шатастырмау керек». Ал С.Чэтман болса, кейінгі кезде «нарратив» терминінің орнына, ноннаратор қызмет атқаратын «ноннарратив» терминін қолдану керек екенін айтты. Француз зерттеушілерінің айтуынша, шығарманы баяндау барысында, міндетті түрде біреу шығарманың баяндаушы ролін атқарады. Осы пікірмен келісе отырып, швейцарлық зерттеуші М.Л.Рьян әңгімені жеткізу қабілеті тек нарраторға ғана тән деп есептеп, әр мәтінде міндетті түрде нарратор болуы керек деп санайды [7; 141].

Қорыта айтқанда, әдебиет зерттеушілерінің жүргізген талдаулары арқылы нарратология саласының күрделі құрылым екенін аңғардық. Сондықтан да қазіргі кезде бұл саланы зерттеу барысында көптеген даулы мәселелер, түрлі пікірлер айтылуда әрі оның шешілу жолдары қарастырылуда. Бұдан шығатын қорытынды: нарратология мәселесі әлі де көп зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тюпа В.И. Анализ художественного текста. — М.: Академия, 2009. — 332 с.
- 2 Шмид В. Нарратология. — М.: Языки славянской культуры, 2008. — С. 19.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1992. — 170-б.
- 4 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 311-б.
- 5 Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. — 2000. — Вып. 4. — С. 17.
- 6 Рикер П. Время и рассказ. — Т. 1. Интрига и исторический рассказ. — М.; СПб.: Университетская книга, 1998. — С. 84.
- 7 Лебедев С.Ю. Повествование и нарратив: принципиальное различие. — Алматы: Ұлағат; КазНПУ им. Абая, 2012.

С.Искакулы, С.У.Такиров

Теория сюжета и нарратива

В статье рассмотрена проблема центральных понятий теории художественного нарратива. Авторы анализируют различные взгляды на событие, останавливаются на особенностях концептуализации события в художественном тексте и приходят к выводу, что событие представляет собой ключевое звено при анализе художественного нарратива.

S.Iskakuly, S.U.Takirov

Theory of plot and narrative

In this article considered problem of the central concepts in the theory of fictional narrative. The authors studies various views on the event, considers the peculiarities of its conceptualization in the fictional text and comes to the conclusion that the event presents the key element in the analysis of the fictional narrative.

References

- 1 Tyupa V.I. *Analysis of the art text*, Moscow: Akademiya, 2009, p. 332.
- 2 Schmid V. *Narratologiya*, Moscow: Languages of Slavic culture, 2008, p. 19.
- 3 Kabdолоv Z. *Art word*, Almaty: Kazakh university publ., 1992, p. 170.
- 4 *Dictionary of terms of literary criticism*, Almaty: Ana tyly, 1996, p. 311.
- 5 Brokmeyer Y., Harre R. *Philosophy Questions*, 2000, 4, p. 17.
- 6 Rikyor P. *Vremya and story*, 1: Intrigue and historical story, Moscow; Saint Petersburg: University book, 1998, p. 84.
- 7 Lebedev, S.Yu. *Narration and narrative: basic distinction*, Almaty: Ulagat; KazNPU of Abay, 2012.

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі – Қазтуған жырау Сүйінішұлы

Мақалада XV ғасырдың көрнекті ақын-жырауы Қазтуған жыраудың өмірі мен қызметі баяндалған. Қазтуған дарынды ақын ғана емес, сондай-ақ ірі әскери қолбасшы және өз заманының саяси қайраткері болғандығы айтылған. Ақынның өмір сүрген кездегі барлық маңызды саяси оқиғалар көрініс тапқан оның әдеби шығармаларына кеңінен баға берілген. Қазтуғанның шығармашылық мұрасы отандық поэзияның қалыптасуы мен дамуы үшін үлкен маңызға ие болғаны, оның ақын-жыраулардың кейінгі буыны үшін шешен сөздің үлгісі болғандығы көрсетілген.

Кілт сөздер: жырау, мұра, мекендер, толғаулар, нақыл, мақал-мәтелдер, туған жер, күй, поэзия.

Кіріспе

Жаңаша жыл санауға дейін-ақ ірге бекітіп, қуатты мемлекетке айналып үлгерген сақ, ғұн, үйсін, қаңлы елдері, VI–VIII ғасырлардағы Түрік, Түргеш, Қарлық қағанаттары, VIII–IX ғасырлардағы оғыз, қыпшақ, қарахан дәулеттері, XI–XIV ғасырлардағы Алтын Орда ұлысына ұласты. Ұлы дала төсіндегі алып империялардың сынығы — Алтын Орда хандығы есеңгіреп, ыдырап, ақыр аяғында бірнеше хандықтарға бөлініп кетті. Ағайынның арасына алауыздық кіріп, бүтін халық екі жартыға бөлінді. Бір ата, бір анадан туғандар жылап айырылысты. Қарға бойлы Қазтуғанның [1; 14]:

*Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түіе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас.
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!... –*

деп еңірейтіні осы тұс.

Қай кезде де ел басына үйірілген бұлт оның әйгілі тұлғаларын айналып өткен емес. Алтын Орданың шаңырағы құлап, Еуразияның ұлы даласына көктей көшкен көшпелілер басынан бақыт құсы ұшқан кезде сұңқылдап тұрып жоқтау айтқан әйгілі тұлғаларымыздың бірі Сүйінішұлы Қазтуған жырау болған. Қазтуған өткенін қимай, бүгінге риза болмай, болашағына секеммен қарап өткен жырау.

Филология ғылымдарының кандидаты А.Сейітованың деректеріне сүйенсек, Қазтуған қазіргі Астрахан облысына (қазір Ресейге жатады) қарайтын Краснояр ауданы, Еділдің төменгі салалары Бозан, Ақтұба өзендері маңында дүниеге келген. Жыраудың ғұмыр кешкен кезеңі жайлы әр түрлі пікірлер бар. Әдебиеттанушы-ғалымдардың дені жыраудың дүниеге келген уақытын XV ғасырдың 20–30 жылдарымен байланыстырады [2; 58].

«Қазақ тарихы» журналында Қазтуған туралы мынадай мәліметтер берілген: «Шамамен XV ғасырдың 20–30-жылдарында Еділ бойында, қазіргі Астрахан облысының Красный Яр қаласының маңында дүниеге келген. Әкесінің аты Сүйініш, Қазтуған Еділдің салалары Ақтұба, Бозан бойын жайлаған түркі тайпаларының көсемі, әскербасы, батыры болады. Дешті Қыпшақта XV ғасырдағы дүрбелең кезеңінде оның кімдерді жақтағаны, не істегені белгісіз. Тек ғасырдың екінші жартысында өз қарауындағы рулармен бірге Еділден ауып, Қазақ Ордасының құрамына өткендігін білеміз» [3].

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Ә.Сарай «Ноғайлының рухани өмірі» атты еңбегінде: «Қазтуған — Ноғайлы жырауларының ең кенжесі, XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген тұлға. Жыраудың өмір сүрген кезеңін анықтауға Ноғайлы шежірелері септеседі.

Қазтуған шежіресі былай түзіледі: Ысмайыл — Дінбай — Тінікей — Абдол — Сүйініш — Қазтуған. Ысмайыл Мұса бидің ортаншы ұлдарының бірі болғандықтан, 1480 ж. шамасында дүниеге келді деп болжауға болады. Ал өлген жылы 1563 жыл. Оның төртінші ұлы Дінбай Орыс би заманының 1578–1590 жылдары атыс-шабыстың бел ортасында болды. Қазтуған — Ысмайылдың бесінші ұрпағы. Әр ұрпаққа 20–25 жастан бергенде Қазтуған 1600 ж. шамасында дүниеге келген болады.

Ол Ноғай ұлтының төл перзенті. Үшінші атасы Дінбай би дәрежесіне көтерілмегенмен, Башкирияның уәлиі болған Ноғайлының атақты мырзаларының бірі. Қарғыс тигендей атыс-шабыспен өмірлері Ысмайыл ұлдары арасында үнемі әділет жолына жығылушылардың бірі болды», деп жазады [4].

Қазтуған жырларына қарағанда, ол өзінен жасы үлкен Асан Қайғының көзін көрген. Әрине, жай ғана жүзі таныс емес, Асан сияқты бірнеше ханның ақылшысы болып, ел ісіне бел шеше араласқан адамнан үлгі-өнеге алған. Кейін Асан Қайғының баласы Абатпен үзеңгілес болып, ел ісінде мақсат-мүдделерін ортақтастырған.

Жоғарыда келтірілген деректерді саралай келгенде, Қазтуған XV ғасыр аясында сексен жасқа жакындап ғұмыр кешкен адам.

*Қазтуған жырау өлеңдерінің, толғауларының көп ғасырлық
өнер мектебі мен әдеби үлгі ретінде санамыздан орын алуы*

Сүйінішұлы Қазтуған жырау артына қазақтардың әскери рухын, туған жерін, халық өмірі мен тұрмысын суреттейін көптеген өлеңдерден тұратын шығармашылық мол мұра қалдырған. Олардың көпшілігі сақталмаған. Біздің заманымызға Қазтуған мұрасының жүзден бір бөлігі ғана жетті деуге болады. Бірақ соның өзі жыраудың шығармашылығы жайынан, сол алма-ғайып кезең тынысынан біршама мағлұмат бере алады. Үзінді күйінде жеткен «Бұдырайған екі шекелі», «Алаң да алаң, алаң жұрт», «Белгілі биік көк сеңгір» және «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» деп аталатын толғаулары Қазтуғанның қазақ әдебиеті тарихынан өзіндік орын алуына негіз бола алды. Жырау толғауларын алғаш рет Ғабдолла Мұштақ «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» атты жинақта топтастырды. Кейіннен толғаулары «Ертедегі әдебиет нұсқалары», «Алдаспан», «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы», «Бес ғасыр жырлайды», «Жеті ғасыр жырлайды» атты жинақтарда жарық көрген [2; 59].

Ұлы жыраудың қиялының ұшқырлығы, кеңдігі, суреттеу тәсілдерінің байлығы мен әсемдігі орта ғасырларда қазақтың ақындық өнерінің жоғары дәрежеде әрі өзіндік сипатқа толы болғанын танытады. Ұлттық бояуы ашық, өршіл романтикаға суарылған, афористік толғаныс, көркем тіркестерге бай төменде келтірілген Қазтуған жырлары әлденеше ғасырлар бойы қазақ ақындарына үлгі, өнеге мектебі болған:

1. Асан Қайғының, Қазтуғанның, Доспамбеттің, Шалкиіздің, Жиёмбеттің, Марғасканың, Ақтамбердінің, Тәтіқараның, Үмбетейдің, Бұқардың толғауларында қазақтың ата мекендері шығармалардың тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік әр түрлі ерекшеліктеріне орай жырланады. Жыраулар поэзиясындағы жер-су атауларының ішінде Алтын Орда мемлекеті дәуіріндегі қазақ халқының иеленген мекендері сағынышпен, қимастық сезіммен жырланады. Атап айтқанда, Еділ, Жайық, Сырдария, Қара Ертіс өзендері, Азау (Азов) теңізі, Түркістан, Ташкент қалалары және т.б. мекендер жыр арқауының негізін құрайды.

Қазақ елінің мемлекеттілігін, ежелгі ата жұртын мәңгілік мақтанышпен, асқақ сезіммен жырлау — жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық болмысымыздың нақты көрінісі.

Бұл Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» атты туған жермен қоштасу жырынан ерекше байқалады [1; 12, 13]:

*Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,*

*Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт!*

Бұл жолдарда оқырманын баурап алатын ерекше бір күш бар сияқты. Андап қарасақ, өзгеше ештеңе де жоқ, қарапайым сөз тіркестері. Алайда осы қарапайым сөздердің өзінде адамды елітер, ерітер қаншама сезім жатыр десенізші! [5].

2. Қазтуғанның «Бұдырайған екі шекелі...» толғауы жыраулық поэзиядағы басқа толғаулардан оқшауланып тұратын көркемдік өзгешеліктерімен ерекшеленеді. Жырау өзін таныстыру монологы арқылы шағын толғауға қаймықпас қайсар «мұздай үлкен көбелі» батыр, «қойдың көсемі» іспетті елін соңына ерте білер басшы, халықты аузына қаратып, қара қылды қақ жарғызатын ділмар шешеннің жиынтық бейнесін сыйғыза білген [1; 12]:

*Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы.
Билер отты би соңы,
Би ұлының кенжесі,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы...*

Көлемі жағынан аз ғана осы жыр үзіндісінің өзі Қазтуғаннан кейінгі ақындар мен жыраулар шығармашылығына үлкен ықпал етті. Нақыл, мақал-мәтел үлгісіндегі жыраудың терең толғанысты ой үрдістері қазақ поэзиясына үлкен таусылмас қазына болды.

Қазтуған Сүйінішұлы бұл жырды мақтан үшін айтпаған. Жырдың ішіне түсіп ден қойса, өкініш дүмпуінен лықсып шыққан өксік екенін аңғаруға болады. Себебі ойдың легі «Мен бұрын қандай едім?» дегендей, өткен шақпен арттағы күндерін көбірек көлденең тартады. Қазтуғанды өксіткен өкініш: кіндік қаны тамған атамекеннің артта қалуы, арман-аңсары біртұтас ноғай мен қазақ жұртының айырылысуы.

3. Данышпан жырау «Белгілі биік көк сеңгір» атты толғауында хас батырларға тән қажыр-қайратын ұштап, намысын қайрап, нағыз жырауларша елге дем беріп, рухтандыра түседі. Ол таудың әдемі көріністерін жырлап, адам туралы ойларға көшеді [1; 12, 13]:

*Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!*

Осынау өлеңде қаншама терең ғақлия, өр рух бар десенізші!

4. Қазтуған жырларында оның ақындық ерлігі мен шырқау биігін көрсетер тұс — ол жырды кім шығарғанын нақтылы дәлелдейтін [1; 12]:

*Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп, бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған, —*

деген жолдар арқылы қазақтың Ноғайлы дәуіріндегі төл әдебиетінің жаңа белесінің бір қырын аңғартады. Өз шығармаларын ауызша шығарып таратқан Қазтуған сияқты дәлділ жырау өз есімін жырларында ерекше атап өту арқылы авторлығына дау тудырмайтын амалды сол заманда-ақ білдіргендей [6].

Бұл туындыда келтірілген жолдардан елеулі эпитет, маңызды метафоралармен бірге, батырдың биік тұлғасы, жорық жолдары, өжеттігі мен өр мінезі де қатар көрініп тұр.

5. Қазтуған жырлары — әуенді, дыбысты, ырғақты, күшті поэзия. Мысалы, дауысты «а» дыбысын қатар қолданып, аңырата сөз тастау тыңдаушыға әсерлі, құлаққа жағымды [1; 13]:

*Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым,
Ортамнан ойран салар деп.*

Немесе [1; 14]:

*Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер.
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең.*

Жоғарыдағы өлеңнің шумағы 3 жолдан тұрады. Ақын 5 жолды өлең шумағын да жиі қолданған. Әрбір сөз, әрбір жол өз орнында. Қазтуған өзіне тән теңеу, метафоралар қолданады. Қатарынан «ж» әрпінен басталатын ұзақ шумақты өлеңнің балама сөздері жер-қоныс құнарлығын өте айқын танытады [7; 124].

Сонымен, Қазтуғанның ақындық өнері қуатты, мәнді. Оның жырларын, толғауларын оқығанда қара домбыраның қағысын, ат тұяғының дүбірін, жердің дүрсілін, жел тұрғандағы шөптің тербелуін, киіз үй есігінің сықырлап ашылуын, жебенің суылын естігендей боласың.

Орта ғасырлық тұлғалар сияқты Қазтуған да әрі батыр, әрі ақын, әрі күйші, әрі би, әрі шешен. Сегіз қырлы, бір сырлы.

*Ұлы жыраудың «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы»
атты толғауы*

С.Сейфуллин өзінің 1931 жылғы жинағында «Ноғайлар бытырағанда Қазтуған батырдың айтқаны» деген атпен «Арайна, билер, Арайна» деп басталатын жиырма шақты жолдай өлеңін жариялаған [8]:

Жазушы аталмыш шығарманы түгел жарияламай, кейбір жолдарын қысқартқан. Алынып қалған өлеңдердің орнына көп нүктелер қойып кеткен. Сөйтсе де, жыраудың негізгі ой-арманы айқын сақталған.

Қазтуғанның бұл толғауы [1; 15–18] «Сөйле, тілім, жосылып» атты жинаққа толық кіргізілген. Жыраудың туындысы:

*Арайна, билер, Арайна,
Арайна десем, болғай ма?!
Арайнасыз әрқайда
Ердің ісі оңай ма?!
Арайна болған Қазтуған,
Қайғыланып сонда толғай ма?!
Ел қияға қонбай ма?
Еділ, Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?!
Ебей басты құба үлек
Ернімен шырпы шалғай ма?!
Бұл қоныста отырып,
Біздің мұсылман баласы
Жағасы босап тынбай ма?! —*

деп басталады.

А.Сейітова «Қазтуған толғаулары — Ноғайлы-қазақ дәуірі әдебиетінің үлгісі» деген мақаласында мынадай қызық дерек келтірген: «Орталық ғылыми кітапхана қорының қолжазба бөлімінде осы «Арайна» есіміне қатысты мынадай мәлімет бар: «Қазтуғанның Арайна атты жолдасы

қаза болып, өтерінде кейінгі жырлардың бәрі «Арайна» деп басталса екен деп өсиет қылыпты-мыс. Бірақ жырау шығармалары біздің заманымызға толық жетпегендіктен, кейінгі толғауларында Қазтуғанның жолдасының соңғы өтінішін қалай орындағаны бізге беймәлім» [2; 61].

Осы толғауда Қазтуған жыраудың елдің болашағына аландаушылығы, туған жердің тыныштығының қаймағы бұзылғандығына күйінуі анық аңғарылады.

1. Туған жерден өз еркімен бастарту қаншалықты қиын болғанына қарамастан, Қазтуған мұсылман баласын кеңінен жайлаған құтты қоныстары Еділ-Жайық арасы мен Астраханды қоныс етпеуге, ол жерлерден көшуге шақырады. Еділден кетпесе, қалмақтың басып алатыны; Жайықты тастамаса, кәпірлердің, яғни орыстардың, басып алып, қала салатыны; Астрахан қаласын да солардың тартып алатыны тарихи шындықпен дәп келеді:

*Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжиек,
Кәпірлер қала салады.
Астраханды (Астраханды) қоныс етпеңіз,
Шәһәрін оның алады.*

2. Қазтуғанның ат жалын тартып мініп, ата жолын қуып, ел ісіне араласқан ортасы Дешті Қыпшақтың кіндік мекені, Еділ мен Жайық арасы, Каспий алабы, Нарын, Қабыршақты, Қарасу деген жерлер. Қазтуған қиын кездегі көп қиқушының бірі емес. Сол даланың бағы мен сорын пешенесіне балаған ел басылардың әулетінен шыққан. Оның тепсініп сөйлеп, таусылып айтып, тебірене күй төгуінде осындай гәп бар.

Жыраудың ұғымында Еділ, Жайық, Ойыл әлеуметтік мәнге ие. Бір Еділдің өзі жалпы ел бейнесін бейнелесе, Жайық — сол елдің жаны. Ойыл — ақыл мен парасаттың ошағы — ой ұғымдарымен астасып жатыр. Сондықтан сөз дүлдүлі:

*Еділді алса — елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса — жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса — ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыты мұшақат
Бүтін тоғай жерді алар, —*

деп күйінеді. Расында, жан мен ойдан айрылған елде не қауқар, не қайрат қалмақ. Жырау жаны осыған күйзеліп, налиды.

3. Қазтуғанның туған жеріндегі бір кездегі «жабағылы жас тайлақ жардай атан болып», содан көбейген Ойсылқара тұқымына да жатжұрттықтардың қол салатыны жырау жанына қаяу түсіріп, қабағына кірбің ұлатады. Бұл жайлар да Қазтуған жырына арқау болған:

*Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар,
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар.*

4. Кемеңгер жырау өз толғауында өткен күндерді армандап, аһ ұрып, кәпірлердің билігінің күшейіп, мұсылманның басынан бағы тайып, тәуелсіздіктен айрылып, ғаріп халге түскен күйін қынжыла баяндайды:

*Ойыл да Қиыл, Жем, Сағыз,
Қайран саланың жатқан аңғары-ай,
Ақ шалмалы пірлердің
Мешітке жаққан шамдары-ай!
Менің бүйтіп қозғалақтап жүргенім
Аузы түкті кәпірдің
Күшті болған салдары-ай!*

*Кәпірден теңдік алуға
Қайта келер деймісің
Мұсылманның баяғы
Шыңғыстан туған хандары-ай?!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Атаңа нәлет кәпірдің
Пайдасына қалмаса игі еді.*

5. Әйгілі жыраудың ноғайлы-қазақ елінің құнарлы қонысын қимай, амалсыздан тастап бара жатқанына керемет өкініш білдіргені толғауда былайша суреттеледі:

*Ноғайлы, қазақ жұртымның
Кейінгі туған балалары-ай!
Адыра қалғыр көк Жайық,
Аңырап қалған қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кетпегей еді ырысым.
Таудағы тарлан бөрі едім,
Тарылған сынды тынысым.
Кейінгі өскен жас бала,
Ақ балтырын түрініп,
Басарына ерініп,
Көкірегі күйініп,
Тек тірлікке сүйініп,
Ықтиярсыз жүгіріп,
Аузы түкті кәпірдің
Етпегей еді жұмысын!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Екеу-екеу сөйлесіп,
Біздің кейінгі өскен жас бала
Аузы түкті кәпірдің
Соқпаса екен пайдасын!
Буыршынның жалғыз қырқар азуы,
Бөкеннің желіп өтер төрт саны,
Бұғының ауыр қара мүйізі,
Бидайықтың жалғыз соғары,
Қашағанның ұзын құрығы,
Ақ орданың тіреу сырығы,
Айдаса — қойдың көсемі,
Сөйлесе — тілдің шешені,
Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген,
Күз жіберіп, жаз мінген,
Жазаласа — екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бурадай тіздеген —
Мен — Қарға бойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы-қазақ елімнен!*

Қазақ пен ноғайдың айырылысқанын, ата қоныстың артта қалғанын Қазтуғанның көзі көріп отырса да, көңілі сенбейді, жан жүрегі бұл сұмдықты мойындамайды. Осынау тарихи оқиға Қазтуғанның бүкіл өмірінің мазмұнына айналған сияқты.

Бір қызығы, осы жағдайлар тек қана жыр түрінде емес, Қазтуған көкірегінен күй болып та төгілген. Ол күй ел ішінде күні бүгінге дейін Қазтуғанның «Сағынышы» деп тартылады. Әрине, Қазтуған сияқты кесек тұлға бірлі-жарым күй шығарумен шектелмеген. Белгілі ғалым, атақты жазушы М.Мағауин Қазтуғанның «Құлақ күй» атты күйінің болғанын жазады. Өкінішке орай, әзірше қолда бары «Сағыныш» деген күйі.

Түйін

Қорыта айтқанда, Қазтуған Сүйінішұлы Сыпыра жырау негізін салған, көнеден келе жатқан толғау жанрының дамуына үлкен үлес қосты. Жауынгер ақынның дала поэзиясына тән өр рухты, дауылпаз үнді, асқақ қанатты сөздерге толы, көркем тіркестерге бай жырлары қазақ әдебиеті тарихында өшпестей із қалдырды.

Сондықтан да халық Қазтуғанды әрдайым еске алып, қадір тұтқан. Ол туралы талай аңыздар айтылған. Ел аңызында ол қалмақтарға қарсы қол бастаған ұрпақты батыр. Оның тоғыз батыр ұлы болыпты.

*Онымыз тұрып оқ атсақ,
Он сан қалмақ бөлінген, —*

деп айтыпты батырдың өзі. Халық аузында мынадай да жолдар кездеседі [9]:

*Тоғыз тұтам оқ жонған,
Толғамалы найза өңгерген,
Тоғыз көлді торқалы
Темір болат сауыт киген,
Толғамалы жақ тартқан,
Толассыз тұрып оқ атқан,
Тоғыз оқ торғауытты бөгеген,
Тобылғыдан су татқан.
Жетпіс бесте жасы бар...
Қабыршықты жайлаған.
Ақсуды төмен бойлаған.
Шағанға атын байлаған,
Қарға бойлы Қазтуған...*

Қазтуған жырау қайғы айтып еш түңілмеген. Батырлар дәстүрін қолдап, асқақ жыр шерткен. Бөлінбес бірлік, қайтпас ерлік дәстүрін уағыздаған. Ойын-тойы көп жастық шақты еске алып, оптимистік пікірлер ұсынған. Нарындай құнарлы, жайлы кең қоныстың қасиеттерін асыра ардақтаған [7; 123]:

*Көрінген мынау көк Нарын
Ойран салып өткен жер.
Маңдайы күнге күймеген,
Жорғадан басқа мінбеген,
Сұлудан басқа сүймеген,
Қамқадан басқа кимеген...*

Қазтуған жырау өз елін, жерін сүйетін және өз халқы үшін, оның бостандығы үшін қасық қаны қалғанша күрескен адам. Басқа ақын-жырауларды да соған үндеген.

Ел-жұрты үшін еңіреп өткен Қазтуғанның сүйегі, көнекөз қарттардың айтуынша, Қияш өзенінің жағасындағы Баба ата қорымына өзінің өсиеті бойынша жерленсе керек. Сөз орайында, әйгілі Бөкей ханның сүйегі де осы қорымда екенін айта кетудің артықтығы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сөйле, тілім, жосылып. (Жыраулар мұрасы) / Құраст. әрі ред. Т.Қыдыр — Алматы: Олжас кітапханасы, 2012. — 156 б.
- 2 Сейітова А. Қазтуған толғаулары — Ноғайлы-қазақ дәуірі әдебиетінің үлгісі // Ақиқат. — 2011. — № 2.
- 3 Қазтуған (XV ғасыр) // Қазақ тарихы. — 2008. — № 5, 6. — 80-б.
- 4 Сарай Ә. Ноғайлының рухани өмірі // Егемен Қазақстан. — 2010. — 20 ақпан. — 5-б.
- 5 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 21-б.
- 6 Қазақ әдебиетінің тарихы. — 3-т. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы. — Алматы: Ғылым, 2000. — 279-б.
- 7 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 2-кіт. — Алматы: Өнер, 2013. — 360 б.
- 8 Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. — Алматы, 1931. — 24-б.
- 9 Сүйінішәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 260-б.

Р.С.Каренов

Казтуган жырау Сюинишулы — основположник казахской литературы

Статья посвящена жизни и деятельности выдающегося акына-жырау XV столетия Казтугана. Казтуган являлся не только талантливым поэтом, но и крупным военачальником и политическим деятелем своего времени. Дана развернутая оценка его литературным произведениям, отражающим все важнейшие события того времени, в котором поэт жил и творил. Отмечено, что творческое наследие Казтугана жырау имело особое значение для формирования и развития отечественной поэзии, стало образцом мастерства слова для последующего поколения поэтов-жырау.

R.S.Karenov

Kaztugan zhyrau Syuinishuly — founder of Kazakh literature

Life and activity of the outstanding akyn-zhyrau XV of Kaztugan are stated centuries to a zhyra. It is noted that Kaztugan was not only the talented poet, but also a large voyenonachalnik and the politician of the time. The developed assessment is given to its literary works in which all major events of that time in which the poet lived found reflection and created. It is emphasized that the creative heritage of Kaztugan a zhyray played special value for formation and development of domestic poetry, became an example of skill of the word for the subsequent generation of poets-zhyraus.

References

- 1 *Start talking, my language eloquent (Tvorestvo of akyns-zhyraushy)*, comp. and edit. T.Kydyr, Almaty: «Olzhas's Library» Publ. house, 2012, 156 p.
- 2 Seitova A. *Akikat*, 2011, 2.
- 3 *History of Kazakhs*, 2008, 5–6, 80 p.
- 4 Saray A. *Egemen Kazakhstan*, 2010, February, 20, p. 5.
- 5 Magauin M. *Literatura times of the Kazakh khanate*: textbook, Almaty: Ana tyly, 1992, p. 21.
- 6 *History of the Kazakh literature*, 3. History of the Kazakh literature of the XV-XVIII centuries, Almaty: Gylym, 2000, p. 279.
- 7 *Historic figures of the Kazakh people: Short reference book*, 2, Almaty: Oner, 2013, 360 p.
- 8 Seyfullin S. *Samples of ancient Kazakh literature*, Almaty, 1931, p. 24.
- 9 Syuinshaliyev Kh. *History of the Kazakh literature*: textbook, Almaty: Sanat, 1997, p. 260.

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

METHODS OF TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

ӘОЖ 3(98)

Л.И.Ізтілеуова, Қ.О.Бекишев, Е.А.Шайхығалиев

*А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(E-mail: 3rb0l@mail.ru)*

Жоғары оқу орындарында мамандыққа қатысты тілдік оқытудың тиімді педагогикалық әдістері мен тәсілдері

Мақала мамандыққа қатысты тілдік оқытудың тиімді педагогикалық әдістері мен тәсілдеріне арналған. Қазіргі кезде қазақ тілін кәсіби негізде оқытуда және оның құрамдас бөлігі ретінде қазақша терминдік сөздерді ғылыми негізде оқыту, мақсаты мен мағынасын түсінуде күрделі өзгерістер болып жатыр. Соның ішінде болашақ маманның қалыптасуына, табысты жұмыс істеуіне және қатысымды құзыреттілігінің дамуына кәсіби қазақ тілінің атқаратын рөлі ерекше. Қазақ тілін меңгеруде ауызекі сөйлеуге ғана емес, қатысымды-ақпаратты, қатысымды-когнитивті, қатысымды-әлеуметтік шеберліктерінің кешенді қалыптасуына басты назар аударылады. Осыған байланысты бірінші жолға адамның қалай сөйлейтіндігі ғана емес, не айтатындығы қойылады.

Кілт сөздер: кәсіби оқыту, білім мазмұны, әдістемелік теория, педагогикалық технология, инновациялық технология, әдіс-тәсілдер, коммуникативтік құзыреттілік.

Қазіргі кезеңде жоғары оқу орнының мамандары алдында тұрған маңызды, жауапты міндеттің бірі — білім алушыға тиынақты білім беру. Ол үшін оқытушылар оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін өз тәжірибесінде қолдануды таңдап алады, үнемі ізденісте болады. Жаңа технологияларды күнделікті дәріс және тәжірибелік сабақ үрдісінде пайдалану, оқыту мақсатына жетудің тиімді жолдарын көрсетеді. Оқытудың жаңа әдістерін пайдалану арқылы оқытушы білім алушының белсенділігін, шығармашылық ізденісін арттырады, пәнге деген қызығушылығын оятады. Педагогикалық технологияның басты принциптерінің бірі:

- оқытудың тиімділігін арттыру;
- берілген материалдарды терең меңгерту;
- білім алушыны ойлату, ой салу;
- өзін-өзі оқытуға мүмкіндік беру;
- білім алушыны жеке тұлға ретінде қабылдау;
- оқытушы мен білім алушы арасында шығармашылық қатынастың болуы;
- білім алушының алдына мақсат қойғызып, оны міндетті түрде орындату.

Білім алушының пәнге қызығуын арттыру, қоршаған ортаны игеріп, сөйлесу, пікір алысу, сұраққа дұрыс жауап беру, әңгімелесу, т.б. тілді меңгерту жолында қазақ халқының ауыз әдебиетінен мысалдармен байытылған тапсырмаларды өз бетімен игеріп, шығармашылық деңгейге жетуі — технологияның тіл үйретудегі басты талаптары.

Мәселен, жоғары оқу орындарының бағытталған мамандық бөлімдерінде кәсіби қазақ тілін оқыту әдістемесі теориялық білім берумен қатар, болашақ мамандыққа баулиды. Осыған орай қазақ тілінен берілетін базалық білім таңдалады. Қажетті базалық білімде ерекше орынды жоспарлау мәселесі алады, себебі бүгінгі студент — ертеңгі маман.

Бүгінгі күн талабы — маманның кәсіби бағыттылығын, іскерлігін қалыптастыру. Жоғары оқу орнында білім беру — қоғам дамуының негізгі жолы. Сондықтан кәсіптік білім беруде өтілетін тақырыптар, соның ішінде жоспарлау мәселесі, ғылымның соңғы жетістіктеріне негізделуі тиіс. Білім беруде жаңа технологиялардың пайда болуы оқытушыдан әдістемелік-технологиялық біліктілікті талап етеді. Себебі мұғалім өз қызметінің негізгі субъектісі студенттің жеке басымен жұмыс істейді. Студенттердің мүмкіншілігіне, қажеттілігіне, білім берудің мақсаты мен міндеттеріне негізделмеген оқыту нәтиже бере алмайды. «Қазіргі кезде білім жүйелерін технологиялық негізде құру педагогикалық ғылым мен тәжірибенің жаңа бағыты болып отыр.

Бүгінгі күні жаңа технология бойынша оқытудың келесі түрлері белгілі: мәселелік оқыту, бағдарламаланған оқыту, саралап, жекелеп оқыту, дамыта оқыту, ұжымдық оқыту, деңгейлеп оқыту, қашықтық оқыту, модульдік оқыту. Қандай технология болмасын, оны оқытушы сабақтың жоспары арқылы іске асырады. Ал бүгінгі күні жоспарлау мәселесі әлі шешімін таппай отыр. Сондықтан технологиялық карта — әмбебап жоспар, оны барлық пәндерге бейімдеп қолдануға болады. Технологиялық карта арқылы оқытуды келесі үш бағытта жүргізген өте тиімді: білім мазмұны, құрылымы, әдіс-тәсіл арқылы (технология). Ал жаңа технологиялар қазіргі заман талабына сай жүйелі тұрғыдан оқытудың барлық кезеңін қамти отырып, оқытушының әрекетіне логикалық бірізділік, қисындылық, саналалық, болжалдық, мақсаттылық оқытуда мұғалімнің рөлін өзгертті. Оқытушы дайын білімді жоспарлап, жеткізуші рөлінен студенттерді білім алуға ұйымдастырушы, кеңесші қызметіне ауысты. Қалыптасқан жоспарлау аясында тақырыпты меңгерту нақты үлгерім деңгейіне (жақсы оқытындар, орташалар, нашарлар) негізделді. Ал технологиялық карта тақырыпты әрбір студенттің игеруіне (үлгеріміне байланысты емес) тиімді жағдай жасайды. Ондай жағдайлар: студенттің тақырып бойынша өз бетімен жұмысы, білім деңгейін стандарт деңгейінен жоғарылату. Бұлардың бәрі технологиялық картадағы мақсат пен міндеттерге байланысты жүргізіліп отырады.

Демек, қалыптасқан әдістеме бойынша жазылатын жоспар мен технологиялық карта бір-бірінен оқытуды ұйымдастыру, тақырыпты беру, оқушылардың білімін анықтау, білім деңгейін көтеру жағынан ерекшеленеді. Екі жоспардың ең негізгі айырмашылығы: оқытудың нәтижесінде. Технологиялық картаның басты сипаты — мақсатты нәтиже. Қоғам талабы да нәтижелі кәсіптік мамандарды даярлауда болып отыр. Осыған орай «жоспар» терминін «технологиялық карта» ұғымы ығыстырды. Технологиялық карта университетте білім алатын маманға: білім беру және оқу әрекетін жүйелі ұйымдастыру тұрғысынан қарастырылады.

Өйткені технологиялық карта арқылы оқыту студенттің жеке мүмкіндігіне қарай жұмыс істеуіне, мақсат қою, оны жоспарлау, ұйымдастыра білу, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалауға үйретеді. Бұл жағдай университет студентінің оқу әрекетінде өзін-өзі жете түсінуіне, өз бетімен жұмысын дұрыс ұйымдастыруына, білім деңгейін анықтауына, жоғарылатуына мүмкіндік береді. Жаңаша кәсіби қазақ тілін оқыту — ол қазақ тілінің әр тақырыптарына жазылған сабақтар. Яғни қазақ тілін оқытудың негізгі құралы — технологиялық карталар. Технологиялық карта құрылымы келесі мәселелерді қамтиды:

1. Тақырыптың жалпы мақсатын нақтылау.
2. Міндеттерді жүйелеу.
3. Студенттің тақырыпты меңгеру барысындағы өз бетімен жұмысын мөлшерлеу.
4. Тақырып бойынша білім деңгейін анықтау.
5. Тақырып бойынша білім деңгейін стандарт деңгейінен жоғарылату.

Тіл үйрену ол зорлықсыз, иландыру арқылы жүргізілетін жұмыс екендігі белгілі. Алайда, қандай да бір құбылыс болмасын оның қажеттілігі байқалмайынша, жүзеге аспайтыны анық. Олай болса, мемлекеттік тіл қазақстандық басқа ұлт өкілдерінің қажеттіліктеріне айналмайынша, олардың тілді үйренуі кешеуілдеуі ықтимал. Сол себепті мемлекеттік тілді жедел әрі тиімді оқытудың жолдары мен түрлерін тілші-мамандар мен ғалымдар әр түрлі әдістемелер арқылы оқытуды ұсынуда. Соңғы жылда білім беруде жаңа технологиялар әдісі бойынша қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне үйрету тиімді екенін өмір өзі дәлелдеп келеді. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» бағдарламасында жан-жақты дамыған, дүние жүзіне әйгілі және сыйлы мемлекеттің патриоттарын тәрбиелеу ұстаздар қауымының басты міндеті екендігі баса айтылған [1]. Оқытушы әрдайым ізденісте болса ғана, шәкірт жанына нұр құя алады демекші, әр сабақтың қызықты өтуі тікелей оқытушыға байланысты. Осы орайда өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілдің қадірін сезіндіріп жүрген тіл мамандарының көтерген жүгі ауыр-ақ десек те, мемлекетіміздің кез келген оқу орнында қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде оқытылады. Оқыту технологиясы мен әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз байланысты. Әдістеме ғылымы «Нені

оқыту керек?», «Не үшін оқыту керек?», «Қалай оқыту керек?» деген сұрақтарға жауап іздесе, оқыту технологиясы «Қалай нәтижелі оқытуға болады?» деген мәселенің шешімін іздейді. Олардың мақсаты бір, яғни, оқытудың тиімді жолдарын қарастыру. Оқытудың тиімді жолдары әр түрлі әдістер арқылы анықталады.

Орыс дәрісханасында қазақ тілін меңгертуде инновациялық технология әдіс-тәсілдері студенттердің мемлекеттік тілге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз ізденістері мен шығармашылық деңгейлерін дамытуға жол ашу болып табылады. Орыс дәрісханасында қазақ тілін оқытуда және тәрбиелеу үрдісінде педагогикалық жаңалықтарды енгізу IV кезеңнен тұрады:

I. Тілге қатысты жаңа идеяны іздеу.

II. Жаңалықтарды ұйымдастыру.

III. Жаңалықтарды енгізу.

IV. Жаңалықтарды бекіту.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көпнұсқалық қағидасы бекітілген, білім мекемелерінің педагогтарына өзіне оңтайлы нұсқаны тиімділігіне қарай пайдалану оқытушыдан үлкен шеберлікті талап етеді.

Жоо-да инновациялық технологияларды қолдану арқылы тілдік білім сапасын арттырып, қарым-қатынаста еркін қолдана алу мүмкіндіктеріне жол ашу — ол:

- әр сабақта қазақ тілін игертуге қатысты интерактивті әдістерін қолдану;
- әр студенттің психологиялық ерекшеліктерін ескеру;
- мемлекеттік тілді үйренуге деген ынтасы, зейіні, қызығушылығына көңіл аудару;
- міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейлерін ашу;
- инновациялық технологияларды сынау арқылы тиімділігін арттыру;
- жоо жағдайына бейімдеу;
- жоо студенттеріне деңгейлік, қатысымдық, сын тұрғысынан ойлау инновациялық технологиялар элементерімен тілді игерту арқылы ұтымды тұстарына басты көңіл бөлу;
- болашақ маман проблемалық-ситуациялық жағдайларда ойын нақты жеткізе алуына бағыттау мақсатында инновациялық технологияларды қолдану.

Жоо-ның студенттері сабақтарда оқытушының көмегімен жетік сөйлей білуге, өз дағдыларын қалыптастыруда, өз бетінше тұжырым жасай алу тапсырмаларын орындайды. Әрине, заман талабына сай технологияларды қолдану ауқымы, түрлері, тәсілдері өзгеріп отырады. Бірақ ең бастысы бұл технологияларды тиімді, жүйелі қолдану қажет.

Осы міндеттерді төмендегідей тапсырма түрлері арқылы шешуге болады:

1. Тілдік шеберліктерін дамыту тапсырмасы.
2. Тыңдалым мен оқылым шеберліктерін дамыту және бақылау тапсырмасы.
3. Айтылым және жазылым шеберліктерін дамыту тапсырмасы.
4. Тілдік шеберліктерін дамыту тапсырмасы — сөйлесім әрекетінде грамматика және лексикалық дағдыларын қалыптастыруда мамандықтарға қатысты кәсіби сөздерде кездесетін мақал-мәтелдерді қолдану.

Жаңа заманның талаптарына орай, интеллектуалдық қабілеті мол мамандарды даярлау міндеті бүгінгі білім жүйесінің басты да негізгі мақсаты екені даусыз. Осы мақсатты іске асыруда студенттерге іскерлік қарым-қатынасты дұрыс оқыту қажеттігі күннен күнге айқын сезілуде. Сол себепті оқыту әдістемесінде және тіл үйретуде, ақпараттың көлемді бөлігін тиімді түрде ұсынатын, сол ақпаратты жоғарғы деңгейде игеретін және өмірде, тәжірибеде бекіте алатын әдістерді қолдануды талап етеді.

Тілші-әдіскер ғалымдар тілді үйретуде жанаша бағыттарда жұмыс істеп, жаңа ізденістер тұрғысынан қоғамдық сұраныстарға назар аударуда. Озық тәжірибелер мен әдістемелерді ортаға салып, кәсіби бағытта жұмыс жүргізуде. Әрине, бұл жерде кешенді мәселе бар: ол тілді үйретудегі бірізділік жүйесі.

Бұған, біріншіден, «Мемлекеттік тіл» Заңы қабылданып, толыққанды жұмыс жасауы, ол Елбасының «Қазақстанның болашағы — қазақ тілінде» деген тұжырымдамасымен үндес келуі, яғни Қазақстан халқының болашақ өмірінің кепілі болуы.

Екіншіден, қазақ тілі коммуникативтік қарым-қатынас, ресми қатынас тілі ретінде жұмыс жасауы.

Мамандыққа сай қазақ тілін сапалы оқыту қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде Б.Қасым аталым немесе сөздің лексикалық мағынасы мен семантикасы жайлы: «Сөздің лексикалық мағынасы таным теориясымен тікелей байланысты. Яғни адам затты қаншалықты жақсы таныса, затты белгілейтін сөздің мағынасын соншалықты анық, айқын біле алады. Себебі сөз мағынасы — белгілі бір заттың не құбылыстың адам санасындағы жалпыланған бейне. Зат бейнесі сөз мағынасының негізін құрайды, яғни жалпыланған бейне арқылы сөз мағынасын түсініледі және мағына арқылы келесі тыңдаушыға жеткізіледі. Сөз мағынасын қалыптастыру үшін сөздің мағынасын сөйлеуші ғана емес, қоғамдағы басқа адамдар да солай түсінуі, солай ұғынуы керек. Сонда ғана адамдар бірін-бірі түсінеді, бірімен бірі қарым-қатынас жасай алады» дей келе, мамандыққа қатысты тілді меңгертуде мынандай талаптар қою керек деп есептейді:

- студенттерді кәсіби мамандығы бойынша тілдесуге үйрету;
- мамандыққа байланысты тілдік қатынасқа түсу үшін әр түрлі жағдаяттар құру арқылы тілдік қатынастың қажеттілігін түсіндіру;
- дұрыс сөйлеу қатысымның түрлерін үйрету.

Сонымен қатар мамандыққа байланысты мәтіндерді меңгерту арқылы студентті болашақ мамандығымен кеңірек таныстыруға мүмкіндік туады.

З.С.Күзеева «Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері» деп аталатын ғылыми еңбегінде: «Сөйлеу үшін ең басты материал — сөз. ... сөзді жүйесіз меңгеру қазақша сөйлетуге де қазақша түсінуге де мүмкіндік бермейді. Барлық тіл үшін осылай. Өз ойын жеткізу үшін қазақ сөздерінің үш сатылы топтастырылуын ұсынамыз», — дей отырып, сөздерді мағыналық топтарға, әрбір мағыналық топтың сөздер блогын бөліп көрсетеді [2].

Ш.Құрманбайұлы, М.Мамаева, А.Сыбанбаеваның «Қазақ тілі» [3] болашақ заңгерлердің кәсіби тілін қалыптастыруда олардың келешек қызметінде қолданатын сөздер мен сөз тіркестерін, заң терминдерін меңгеру басты мақсат етілген алғашқы мамандыққа арналған оқулық жарық көрген. Аталған еңбекте көркем шығармалар мен ғылыми еңбектер бойынша іріктеліп алынған мәтіндер және оларға қатысты құрастырылған әр түрлі тапсырмалар жүйесі модульдік технологияға сәйкестендірілген. Сонымен қатар студенттердің өзіндік жұмысы түсіндірме, фразеологиялық, аударма сөздіктер арқылы іске асады. Шағын хабарлама жасау, жоспар құру, белгілі бір тақырыпқа шығарма, баяндама, тезис, реферат, конспект жазу тапсырмалары болашақ мамандардың жазбаша тілін дамытуда, өз ойын, пікірін жеткізуде басты орын алады. Студенттердің өз бетімен ізденіп, кәсіби шеберлігін жетілдіруі кітап соңындағы заң терминдерінің қазақша-орысша қысқаша сөздігі арқылы жүзеге асады.

Әрине, оқу үрдісінде жаңа технологиямен жұмыс істеу үшін алғышарттар қажет: ғылыми-әдістемелік, оқыту-әдістемелік, оқу-әдістемелік кешендерді үнемі талдау жасап, назарда ұстау, жаңа оқулықтардың мазмұнын зерттеп білу, пәндік білім стандартымен танысу, білімді деңгейлеп, кәсіби бағытта беру технологиясын игеру арқылы студенттерге білімді стандарт деңгейінде игертуге қол жеткізу, оқу үрдісін ізгілендіру және т.б.

Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері бар, олар:

- сұрақ-жауап (оқытушы мен студент);
- диалог;

• ауызша қарым-қатынас, жазбаша қарым-қатынас (түрлі әдіс-тәсілді қолдануға болады). Бұл жұмыс түрлері коммуникативтік құзыреттіліктің алғышарттары болып келеді.

Коммуникативтік құзырет — өз бетімен білім алуға, оның барысында пайда болатын танымдық проблемаларды өз бетімен шешуге, өзінің позициясын белгілеуге жеткілікті білімділік деңгейі.

Соңғы жылдары әдіскер-ғалымдар қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде меңгертумен қатар, студенттердің кәсіптік мамандығын ескере отырып игертудің тиімді жақтарын қарастыруда.

Тілді мамандыққа қатысты оқытудың тиімді тұстары:

- білім алушылар қазақ тілін меңгеру арқылы кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алуы;
- кәсібіне байланысты жинақталған сөздік қорды мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты

жеткізу дағдысын қалыптастыру.

Ол үшін сөздік-минимумды таңдауда басшылыққа алынатын ұстанымдар:

- сөздің сөзжасамдық қабілеті;
- сөздің көпмағыналық омонимділігі, синонимдік;
- сөздің мамандыққа байланысты қатысым-прагматикалық мақсатын ескеру.

Сонымен қатар студенттердің лексикалық және терминологиялық түсіндірмелері фразеологиялық аударма сөздіктер арқылы жүзеге асады. Шағын хабарлама жасау, жоспар құру, белгілі бір тақырыпқа шығарма, баяндама, тезис, реферат, конспект жазу тапсырмалары болашақ мамандардың жазбаша тілін дамытуда, сауаттылығын арттыруда, өз ойын, пікірін жеткізуде басты орын алады. Студенттердің өз бетімен ізденіп, кәсіби шеберлігін жетілдіру мақсаты лексикалық минимумы мен терминдерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі арқылы жүзеге асады.

Кәсіби салада оқыту негізінен сұхбат түрінде жүргізіледі, яғни студент курс соңында өз саласына қатысты сұрақ-жауапты игеруі, сала терминдерін пайдаланып сөйлей білуі, өз саласына қатысты туындаған мәселелер бойынша сұрақтар қою және өз саласындағы барлық құжаттарды қазақ тілінде жүргізе білуге үйренеді. Студент кәсіби сөйлеу бағытында оқу-түсіну, ойын түсінікті етіп жаза білу, мәселеге қатысты өз ойын дұрыс жеткізу, өз саласына қатысты құжатты дұрыс түсіне білу, ол туралы өз ойын айту, сөйлеу барысында өз саласына қатысты күрделі сөзді қолдану арқылы ойын толық жеткізу бағытында білімін толықтырады. Аталған құжаттарды дайындай білумен қатар, оларды белгілі бір дауыс ырғағымен оқи білуге жаттықтыру жұмыстары да қатар жүргізіледі.

Кәсіби сөйлеуге үйрету барысында қазақ тілін ауызекі сөйлеу тілі ғана емес, сонымен қатар жұмыс барысында кәсіби тілде сөйлеу, кәсіби тілде сөйлейтін ортаны қалыптастыру жұмыстары туындайды.

Тіл үйренушінің тілін дамыту екі бағытта жүргізіледі: ауызша және жазбаша. Жалпы алғанда тілді оқытуда бұл екі бағыт қатар байланыста жүргізіледі. Бірақ қазақ тілін оқытудың ең алғашқы кезеңінде ауызша тіл дамыту басымырақ болған жөн. Өйткені сөйлеу тілі кейінірек жазба тілді дамытуға негіз болады. Осыған орай кәсіби лексиканы меңгертуге тиімді тақырыптарды, жаттығулар жүйесін, тапсырмаларды іріктеп қолдану қажет. Жаттығулар жүйесі — кәсіби ұғымдардың мәні мен мағынасын түсіндіре отырып, тілді мамандыққа сай үйрететін, алған тілдік білімді тәжірибемен ұштастырып, шеберлік пен дағдыны қалыптастыру мақсатында орындалатын жұмыс кешені.

Жаттығулар түрлері: машықтандыру жаттығулары, шығармашылық жаттығулар, кәсіби-жағдаяттық жаттығулар. Мәселен, машықтандыру жаттығулары — студент үйренген сөздік қорын ұтымды пайдаланып, оны кәсіби тілдік қатынаста шеберлікпен қолданудың амал-тәсілдерін берік меңгеруін қалыптастыру мақсатында орындалатын жұмыс.

Бұл жұмыс кәсіби лексиканы, ұғымдарды, олардың табиғаты туралы мәліметте меңгеруден басталады. Нақтылы мамандыққа байланысты таңдап алынған лексиканы меңгерту үшін, біріншіден, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; екіншіден, сөздің мағынасын айқындап, оны дұрыс қолдану амалдарын игерту; үшіншіден, сөздер мен сөз тіркестеріне қатысты грамматикалық ережелерді байланыстыра үйрету; төртіншіден, сөздердің қатысымдық бағыттылығын ескеру қажет.

Кез келген тақырыпты өту барысында берілген сөздерді мұқият тыңдатып, қайталантқызу арқылы тіл үйренушілер жаңа кәсіби лексиканың айтылуы мен оқылу ерекшеліктерін, тілдесімде дұрыс қолдануға машықтанады. Әр сабақта үйретілетін жаңа кәсіби лексиканы олар өздерінің жұмыс жағдайында күнделікті қарым-қатынаста белсенді қолдануға үйренеді, кәсіби сөздік қорын байытады.

Қазақ тілін мамандықтарына орай оқыту ғылым тілімен, оның терминдерімен тығыз байланысты. Сондықтан да тіл үйренушілердің мамандықтарына қатысты арнаулы мәтіндер арқылы кәсіби лексиканы өз саласының терминдері мен мамандар тілінде жиі қолданылатын оралымдарды білу керектігі көзделеді. Мәтінмен жұмыс жасау барысында лексика-грамматикалық тапсырмалар жүйелі болу керек. Мамандықтарына байланысты мәтіндерді іріктеп алған соң, сол мәтінді меңгертуде тек жалаң сөздер тізбегін беріп, оларды көшірумен я болмаса жаттаумен шектелуге болмайды. Сондықтан қай мамандықтың болмасын мамандығына байланысты терминді түсіндіруде сол саланың маманымен ақылдаса отырып, ой бөлісіп, оның глоссарийін жасау қажет. Өйткені белгілі бір ғылымды зерттеуші сол ғылымдағы ғылыми ұғымдарды ғылыми терминдер арқылы жүйелеп, түсіндіріп береді. Оның қыр-сырын айқындайды. Терминдерді қазақша түсіндіруде оның этимологиясына үңіліп, грамматикалық құрылысына тоқталады. Себебі қазақ тілінде кейбір сөздер бірнеше мағына беруі мүмкін. Мұндай жағдайлар мәтінмен жұмыс істеу барысында көптеп кездеседі.

Қазақ тілінің кәсіби мамандыққа бағытталған лексикасы мен терминологиясын оқыту әдістемесі сала мамандықтарына байланысты таңдап алынған лексиканы үйрету үшін, біріншіден, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; екіншіден, сөздің мағынасын айқындап, дұрыс

қолдану амал-тәсілдерін игерту (сөз→сөз тіркестері→сөйлем→мәтін); үшіншіден, сөздер мен сөз тіркестеріне қатысты грамматикалық тұлғаларды функционалды мақсатта байланыстыра үйрету; төртіншіден, сөздердің қатысым-прагматикалық мақсатын ескеру қажет.

Қорыта айтсақ, кәсіби қазақ тілін оқыту әдістемесі теориялық білім берумен қатар, болашақ мамандыққа баулиды. Білікті маман дайындау — қоғам дамуының негізгі жолы. Бүгінгі күн талабы — маманның кәсіби бағыттылығын, іскерлігін қалыптастыру. Сондықтан кәсіптік білім беруде өтілетін дәрістер ғылымның соңғы жетістіктеріне негізделуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан 2030» бағдарламасы. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.akorda.kz/kz>.
- 2 Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2005. — 18-б.
- 3 Құрманбайұлы Ш., Мамаева М., Сыбанбаева А. Қазақ тілі: жоғары оқу орындары заң факульт. студентт. арн. оқу құралы. — Астана: Білім, 2001. — 205 б.

Л.И.Изтилеуова, К.О.Бекишев, Е.А.Шайхығалиев

Эффективные педагогические методы и способы профессионального языкового обучения в высших учебных заведениях

В статье определены условия повышения качества обучения профессиональному языку студентов, не владеющих государственным языком. Такими условиями явились коммуникативность и профессиональные навыки. Выделены инвариантные признаки коммуникативных способностей студентов при обучении профессиональному языку, которые можно формировать с помощью разработанной технологии профессионального педагогического общения в преподавании других учебных дисциплин. Предложенный метод проектирования технологии профессионального педагогического общения способствует повышению квалификации будущих специалистов.

L.I.Iztileuova, K.O.Bekishev, Ye.A.Shaykhygaliev

Teaching methods and forms of professional language training specialties of higher education

Theoretical significance of the article lies in the fact that the conditions specified enhance learning professional language students who do not speak the official language, in the course of professional activity, pedagogical approach, communication. These conditions were: communicative skills. The practical significance lies in the fact that the isolated invariant features of communicative abilities of students at training professional language, which can be formed with the help of the technology of professional pedagogical communication in the teaching of other disciplines. The proposed method of designing the professional pedagogical communication technology helps improve the skills of future professionals.

References

- 1 *The program of the President of Kazakhstan N.Nazarbayev «Kazakhstan-2030»*, [ER]. Access mode: <http://www.akorda.kz/kz>.
- 2 Kuzekova Z.S. *Linguistic bases of the theory of the textbook of the Kazakh language as a second language*, Almaty: Kazakh University publ., 2004, p. 18.
- 3 Kurmanbayuly S., Mamaeva M., Sybanbaeva A. *Kazakh language: textbook for law students of higher educational institutions*, Astana: Bilim, 2001, 205 p.

Ш.Мажитаева, С.Ажигенова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: S_mazhit@mail.ru)*

Ағылшын тілінде ауызша сөйлеуге үйретудің кейбір тиімді жолдары

Мақала қазақ мектептеріндегі 5–6-сынып оқушыларын ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуге үйретудің және сөйлеу тілін дамытудың кейбір тиімді жолдарын қарастыруға арналған. Ауызша сөйлеу — қатынас жасау процесінде адамның тіл амалдарын пайдалану арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. Мектеп оқушыларының шетел тілінде сөйлеу тілін ойын ойнау, жұмбақ шешу, өлең айту, ребус-кроссворд шешу, бейнефильм көру және тағы басқа жолдар арқылы дамытуға болады. Ағылшын тілінде ауызша сөйлеуді меңгеруде мәтінмен жұмыстың да маңызы зор. Зерттеу барысында ауызекі сөйлесу тілін ұстарту жұмыстарының қатысымдық әрекет бағыты, оның ауызекі сөйлеу икемділіктері мен дағдыларын дамытудағы жүйесі нақтыланды. Тіл дамыту жұмысында жүргізілетін жаттығу жұмыстарының әдістемелік жүйесі жасалды.

Кілт сөздер: ауызша сөйлеу, сөйлеу тілі, тиімді жолдар, монолог, диалог, тіл амалдары, мәтінмен жұмыс, жаңа технологияларды қолдану.

Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Шетел тілін оқытудың басты мақсаты — оқушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту» деп көрсетілген [1]. Өйткені қазіргі нарық жағдайында шетел тілін, оның ішінде ағылшын тілін меңгеру, шетел тілінде сөйлей білу өмірдің өзекті мәселесіне айналды. Сондықтан өсіп келе жатқан ұрпаққа шетел тілін оқытуда әр түрлі әдістемелік жаңа тәсілдерді түрлендіре, күрделендіре түсу қажеттілігі туындап отыр.

Ағылшын тілі — әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен дамыған тілдердің бірі. Ауызша сөйлеу адам арасындағы қарым-қатынасты атқарады. Ағылшын тілінде сөйлеуді үйрету үшін қолданылатын оқыту әдісінің мазмұны оқушының тілдік қарым-қатынаста жинаған білімінің, қалыптасқан дағдысының, игерген шеберлігінің жиынтығына байланысты. Сөйлеуге үйрету монолог және диалог түрінде жүзеге асырылады. Монолог және диалог түрінде сөйлеу іскерлігі, біліктілігі қарым-қатынас әрекетінің, ақпараттық, регулятивтік, әдептік және сезімдік-бақылау сияқты атқаратын қызметіне байланысты анықталады.

Негізгі орта білім деңгейіне арналған шетел тілі курсы жалпы орта білім деңгейінде оқыту дайындығына бағытталған, яғни ол шетел тілін меңгерудің жалпы еуропалық А1 деңгейіне сәйкестірілген.

Шетел тілі сабағында ойын, сұрақ-жауап, өлең сөздерін толықтыру, суретке қарап мәтін құру, карточкаларды қолдану арқылы ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болады.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері — философия, психология, лингвистика, педагогикалық еңбектер, әдістемелік еңбектер, озат педагогтардың іс-тәжірибелері.

Зерттеу әдістері ретінде бақылау, мұғалімдердің жұмыс тәжірибесін зерттеу, талдау мен қорыту, сөйлеу тілін дамыту, оқушылардың ауызша жауаптары мен жазба жұмыстарын талдау әдістері пайдаланылды.

Кейінгі кезде мультимедиялық, гипермәтіндік, желілік және коммуникациялық ақпараттық технологиялардың пайда болуы шетел тілін тиімді оқыту үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашты. Мультимедиялық технологиялар мәтіндік құжаттарға, графикалық суреттер, дыбыс және бейне-көріністерін пайдалануға мүмкіндік береді [2].

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

1. Ауызша әдіс — теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдіс — бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3. Практикалық әдіс — практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

4. Ойын әдісі — оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып, түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды оқушыға меңгерту тиімді болып табылады [3].

Ауызша сөйлеуге үйретудің, біріншіден, белгілі бір көлемде диалогты түрде және монологты түрде сөйлеудің арасында айтарлықтай формасы жағынан да, мазмұны жағынан да қандай да бір байланыстың болуы; екіншіден, оқушының өзіне тиісті пәнді жетік меңгеруімен; үшіншіден, қандай да бір мәтін материалдары мен ауызша сөйлеуде едәуір байланысты болуы. Оқудың бірінші кезеңінде іштей оқуға көңіл бөлу керек [4]. Сонымен қатар оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шетел тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет [5]. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық білімді шыңдауға болады. Мысалы, белгілі бір мәтін бойынша жұмыс істеу үшін мына жаттығуларды беруге болады:

- Мәтінді қатесіз, дауыс ырғағын сақтай отырып оқу.
- Мазмұнын түсіну.
- Тірек-сызба сөздері арқылы баяндау.
- Мазмұнын түсінуі бойынша сурет салып, суреттеу [6].

Келесі жаттығу түрі сөйлеуге үйрету. Диалогты сөйлеуде оқушылар сұрақ-жауап, өтініш айту, нұсқау беру және тағы басқа жұмыстары ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс. Балалар бөлік элементтерден жаңа, тұтас жағдай құрай алуы керек. Оқушылар жалпы арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтіндігін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру қажет және әр оқушы сөйлегенде екі репликадан айтуы тиіс. Қазіргі кезеңде пән мұғалімдерінің кеңінен қолданып жүрген тілдік жаттығуларының біріне «Warming up» жаттығуы жатады [7–9].

«Warming up» жаттығуы. «Do you know?»

What's near the Capitol? What's near the Houses of Parliament? What would you like to see in Washington D.C.? What would you like to see in London?

Тілдік жаттығудың мақсаты — сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды жасауға көмектеседі. Оқушылардың ағылшынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады. Ал бұл оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беру және сурет бойынша әңгіме құрастыру, әр түрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білу мен схема бойынша сөйлемдер құрастырып айту жұмыстары басты рөл атқарады [10–12].

Оқу біліктілігін меңгеру мақсатында ортадан жоғары деңгейде жұмысты күрделендіріп, көптеген жұмыстарды іске асыруға мүмкіндік туады. Сондықтан ауызша сөйлеуді меңгеруде мәтінмен жұмыстың да маңызы зор. Мәтінді ауызша мазмұндау үшін тіл үйренушілерді жазбаша

сұрақтарға жауап беруге дағдыландыру, жоспар құруға, сондай-ақ белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін әңгімелеуге үйрету, жаңа технологиялар және тәсілдерді қолдана отырып, ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту әдістері қолданылады.

Көлемді мәтінді оқып қана қоймай, көру арқылы мазмұнын түсініп мәтіннің мазмұны бойынша түсінгенін айта білу. Сондай-ақ өз бетімен әңгіме құрап, мәтінге байланысты қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөйлеуге дағдыландыру. Бұқаралық, ақпараттық хабарларды оқып түсіну (газет, журнал материалдары, теледидар хабары) мен талқылауда белсенділік танытып, біліктілікті жоғарылату жұмыстары басшылыққа алынады [13–15].

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін, оқыған үзінділері бойынша негізгі кейіпкерлерге сипаттама беру, роман, эсселердің тақырыбын, идеясын талқылау, пікірсайыс, дебат барысында өз ойын әдеби тілде еркін жеткізе білуге дағдыландыру басты мақсат болып табылады (1-кесте).

Кесте № 1. Төмендегі мәтінді мысал ретінде алуға болады [10; 55]:

My friend Bill is a geologist. He does not stay in town in spring and summer. He goes on expeditions. There he lives in a tent and cooks his own meals. He thinks he is a very good cook and when he comes back to town he tries to teach his wife and mother in law the art of cooking. He tells everybody that canned meat and porridge are the best dishes. His wife in his opinion spends too much time on cooking. So he does not let her stay in the kitchen. Neither his wife nor his mother in law contradicts him, for he never stays long at home. When he lives his children are sorry to part with him but they are glad that grandmother will cook their meals again.

Соңғы кезде көп қолданылып келе жатқан жұмыс түрінің бірі — «Brainstorming» әдісі, яғни суреттеліп берілген белгілерді қолдану арқылы біртұтас әңгіме құрастыру, оны әңгімелеп айту болып табылады (2-кесте).

Кесте № 2. «Brainstorming» 2 әдісі.

Бұл әдісті ағылшын тілі сабағында қолдануға болады:

- *Describe the way something is said: whisper, cry, shout, yell, mumble, etc.*
- *Think of as many things as you can that are sweet.*
- *How many methods of travel can you think of?*
- *What if you were caught in an avalanche?*
- *What if tobacco wasn't brought to Europe?*

Сабақта Интернеттен алынған әндермен қоса, ән туралы қызықты қысқаша деректер, әннің нотасын және фразаларды қолдануға болады. Әннің мәтінін қағазға шығарып оқушыларға таратып беру керек. Мысалы: «Twinkle, twinkle little star», «If you're happy», «Spring is green» т.б. (3-кесте) [8; 43].

Кесте № 3. «Spring is green» әнін толықтыру: [http://lingualeo.com/]

_____ is green, spring is _____
 _____ is bright. Summer is _____
 _____ is yellow autumn, is _____
 _____ is white. Winter is _____

Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор. Тыңдауға үйренуді сөйлеумен бетпе-бет отырып тыңдаудан бастаған жөн. Аудиториялық сабақтарда оқытушының сөйлеуі, бейнефильмді көрсете отырып, оқытушының оқуы оқушы үшін үлкен өнеге, үлгі болады. Ауызша сөйлеуге үйрету шетел тілім оқытудың ең қиын аспектісі болып саналатындықтан, ең негізгі мақсат — естігенін түсіне білуге үйрету. Түсінуді тексерудің ең басты бөліктерін — сурет арқылы, екіншіден — жазбаша жауап беру арқылы жүргізуге болады. Сурет арқылы үйрету кезінде қажетті суретті таңдау — алдымен айтылған фразға, диалогқа, мәтінге, әңгімеге, одан соң тыңдалған материал мен суреттегі айырмашылықты табуға байланысты болады (4-кесте) [4; 10–13].

Кесте № 4. Сурет арқылы өзіннің сүйікті үй жануарын сипаттау: [yandex.kz]

Rex — is a strong, muscular and very energetic dog. He likes to go for a walk and to run. I enjoy playing with her. He performs a variety of commands and tricks. Rex is very cheerful and friendly. He often plays with my friends. Rex always senses the mood of the people. If I'm upset about something, he tries to comfort and entertain me.

Сурет арқылы үйрету кезінде қажетті суретті таңдау — алдымен айтылған фразаға, диалогқа, мәтінге, әңгімеге, одан соң тыңдалған материал мен суреттегі айырмашылықты табуға байланысты болады.[yandex.kz]

All About Me

Name: _____

My phone number is: _____

My favorite color is _____

The color of my

eyes is _____

Көріп біткен фильм бойынша төмендегідей жұмыс түрлерін орындауға болады:

1. Жазбаша жоспар құру, мәтінге ат қою, сөз тіркестерін жазу.
2. Ауызша мәтіннің қысқаша мазмұнын беру, толық мазмұнын беру.
3. Бір кейіпкерді таңдап, диалог құру.

Жұмыстың мұндай түрі ағылшын тілін тыңдап түсіне білу мен сөйлеуге үйретеді. Ағылшын тілін тыңдап түсіне-білуге үйрену үшін тек ұнтаспа ғана емес, сонымен бірге бейне-фильм және диафильмдердің көмегіне сүйенуге болады. Ағылшын тілінде тыңдап түсіну қабілеттері дамып жетілгеннен кейін, радиобағдармаларды тыңдауға немесе көркем және деректі фильмдерді көрсету арқылы оқушылардың білімдерін нығайтуға болады [16].

Сонымен бірге сынып ішінде ойнайтын ойындар мен іс-әрекеттер арқылы да тіл дамытуға болады (5-кесте). Мысалы, ойынды сабақ үстінде жаңа сөздерді қайталау үшін, өтілген жаңа сабақты еске түсіру үшін қолданған жөн. Ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан-жақты қалыптасуына, дамуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көп көмектеседі. Ойындар оқушылардың танымын, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы бола отырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта-ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін, ойлау қабілеттерін дамытады. Ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді. Ойынды сабақтың әр кезеңдерінде, тақырыбына қарай мұғалім өзі таңдап алып, қолданып отырады [17]. Сынып ішінде мынадай ойындарды ойнауға болады: What's in the bag? Around the world, Order Race, Question race, Bingo, Go fish т.б. (5-кесте).

Кесте № 5. Ойын арқылы ауызша сөйлеу қабілетін дамыту:

1. «What's in the bag?» «Сумкада не бар?» ойыны. [<http://www.correctenglish.ru/>]

Мұғалім алдымен балаларға бір сумка алып келеді. Балалардан сұрайды: Балалар, сумкада не бар? Балалар ішінде дәптер, қалам, кітап бар деп айта бастайды. Мұғалім бұл ойынды сабақ соңында қолдануына болады. Әсіресе жаңа сөздерді еске түсіру үшін қолданған тиімді. Мұғалім сумканың ішіндегі заттармен таныстырады. Сумкада не бар? Мұғалім оқушылардан What's this? сұрағы арқылы затты көрсету арқылы сұрайды. Мысалы: pen, sorrybook, pencil, ruler, rubber деп көрсетеді. Содан соң оқушыларға жеке-жеке қайталатады. Сөздерді ұмытпау керек. Оқушыларға сумка ішіндегі заттарды таратып беріп, оқушылардан осы заттарды былай сұрауға да болады. Мысалы: Who has a pencil? Who has a ruler? жауап бергенде оқушылар кімде екенін табу керек. Оқушылар тапса Janatbek has a pencil деп табу керек. Бұл ойын оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырып, сөздік қорын молайтады, сондай-ақ оқушылардың есте сақтау қабілеті арта түседі.

2. «Whose birthday is today?» ойыны.

Мұғалім оқушыларға «One of you has a birthday today. Guess who she is».

Оқушылар: What colour is her hair?

What colour are her eyes?

What is her nose like?

What is she wearing?

What is her hobby? — деген сұрақтарға жауап бере отырып, оқушылар кімнің туған күні екенін табу керек. Бұл жұмыс түрі де оқушыларды ағылшын тілінде сөйлеуге үйретеді.

Бұл ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан-жақты дамуына, қалыптасуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көп көмектеседі. Қазіргі замандағы мұғалімдер ағылшын тілінде еркін сөйлеу үшін «Interview» («Интервью») ойынын қолдану өте тиімді деп есептейді. Сұрақ-жауап жұмыстарында ойындарды қолдану да өте қызықты деп саналады [2].

Қорыта айтқанда, қазақ мектептеріндегі 5–6-сынып оқушыларының ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін тиімді әдістерді пайдаланып, әр түрлі жаттығулар орындатудың маңызы зор екендігін байқадық. Тілді үйретуде «қарапайымнан күрделіге қарай» принципін ұстану қажеттігін түсіндік.

Адамдар тілді қолданғанда «Нені?», «Қалай?», «Қайтіп?» деген сұрақтарға жауап беру үшін пайдаланады. Енді осыны үйрету мақсатында қолданса, үйретуші мен үйренуші үшін екеуара тиімді тәсіл болары даусыз. Үйретуші толып жатқан тілдік құбылыстардың қайсысын бірінші, қайсысын кейінірек оқытуда құрылым және мағына бойынша басымдыққа ие бола алса, үйренуші де дәл солай таңдау мүмкіндігіне ие бола алады.

Ауызша сөзді түсіну адамның естіген сөздерінің мағынасына талдау жасап, аяқталған ойды білдіруіне, ойша жинақтау қабілетіне байланысты болады.

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйретуде әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда.

Ауызша сөйлеуді үйретуде әр түрлі технологияларды пайдаланған тиімді. Мысалы, қазіргі білім беру үдерісінде еніп жатқан инновациялық технологияларды басшылыққа алып, практика жүзінде ауызша сөйлеуді іске асыруға болады. Яғни, біз деңгейлеп саралап оқыту технологиясында білім алушыларға деңгейлік тапсырма беру арқылы әр баланы ауызша сөйлеуге үйретеміз. Балалар сөйлеу арқылы өз ойындағысын жеткізу үшін, ең біріншіден, оқушылардың сөздік қорын байытып, содан соң жаңа өткен сөздердің есте сақтап және де әр жағдайда қандай мағынаны беретінін түсіндіру қажет. Кейін осы жаңа сөздері бар фильмдер көрсету, өлеңдер тыңдату, диалог және монолог құрастыру арқылы жұмыстар жүргіздік.

Ұжымдық, топтық білім беру технологиясы түрінде ауызша сөйлеуге үйрету оқушылар мен мұғалімдер, оқушы мен оқушы арасында іске асырылады. Біріншіден, олар бір-бірімен ауызша тілдесу арқылы қарым-қатынаста болса, екіншіден, ұжым арасында еңбек етуге үйренеді. Дегенмен әр ұстаз қандай технологияны тандаса да ең алдымен өзі сол технологияны жете түсініп, меңгеруі тиіс. Өйткені техникалық құралдардың әрқайсысын жете білу және меңгеру — оқушы үшін ең қажетті шарт. Сонда ғана оқушылар ауызша сөйлеуге үйреніп, олардың сөйлеу дағдылары қалыптасып, сөйлеуге жаттығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана: ҚР БЖҒМ, 2008. — 5-б.
- 2 Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — Қызылорда: Санат, 2012. — 20–24-б.
- 3 Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 44, 45-б.
- 4 Брекеева А.С. Жаңа білім беру әдісі // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 10–13-б.
- 5 Бақытов А., Жұманова Р. Шетел тілін үйренуде тілдескіш оқу құралдарының тиімділігі // Мектептегі шет тілі. — 2011. — № 4. — 23–25-б.
- 6 Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі–Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4. — 7, 8-б.
- 7 Альмухамбетова Г.К. Влияние стратегий технологии критического мышления на раскрытие творческих способностей учащихся // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2011. — № 5. — С. 3–6.
- 8 Кенжеева Г.Қ. Оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі заманауи технологияларын оқыту үрдісіне енгізу негізінде педагогикалық ұжымының кәсіби құзыреттіліктерін арттыру // Мектептегі шет тілі = Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4.
- 9 Сматуллаева Б. Ағылшын тілінде ән үйренудің маңыздылығы // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 25, 26-б.
- 10 Аяпова Т., Абилядаева З. Английский язык: учебник для 6 класса общеобразовательной школы. — Алматы: Атамұра, 2002. — 160 с.
- 11 Шоманова А.С., Жансарина Г.С. Тіл ұстарту жұмыстарының ерекшеліктері // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2015. — № 1. — 50, 51-б.
- 12 Мадиева С.С. Benefits of extracurricular activities for students // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 4, 5-б.
- 13 Касимова Р.Н. Шет тілін оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану ерекшелігі. — Астана, 2014. — 16, 17-б.
- 14 Ибрагимова С.Е. Тыңдап-түсіну, сөйлеу дағдысын арттыру шеберханасы. // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2009. — № 11. — 46-б.
- 15 Қалышева Т. Ағылшын тілін оқытудағы дидактикалық ойындар // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 3-б.
- 16 Бегазова М.Ж. Шетел тілі сабағында білім алушылардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру жолдары // Мектептегі шет тілі. — 2011. — № 4. — 28–31-б.
- 17 Аяпова Т., Укбаев Д. Английский язык: учебник для 5 класса общеобразовательной школы. — Алматы: Атамұра, 2001. — С. 28–31.

Ш.Мажитаева, С.Ажигенова

Некоторые эффективные пути развития устной речи на английском языке

Статья посвящена наиболее эффективным путям развития устной и разговорной речи на английском языке у учащихся 5–6 классов казахских школ. В развитии устной речи при обучении английскому языку немаловажную роль играет и работа с текстом. Развитие речи школьников осуществляется на основе учебной игры, разгадывания загадок, ребусов, разучивания песен, просмотра видеофильмов и т.д. В ходе исследования на основе коммуникативно-деятельностного подхода работы для развития речи учащихся были определены направления по развитию речевых навыков и умений в 5–6 классах. Разработана система упражнений, способствующая привитию навыков устной речи.

Sh.Mazhitaeva, S.Azhigenova

Some effective ways of development of oral speech in English

The article is devoted to the most effective ways of developing oral and speaking on 5–6 grades in Kazakh schools. In development of oral speech when training in English an important role is played also by work with the text. Development of the speech of school students is carried out on the basis of educational game, solving of riddles, rebuses, learning of songs, viewing of video movies, etc. During research on the basis of the communicative-activity approach to development of speech pupils were defined directions for the improvement of speech skills of 5–6 grades and their abilities. A methodological system of exercises were developed in order to promote the skills of oral speech.

References

- 1 *The standard of the state compulsory secondary education in the Republic of Kazakhstan*, Astana, MES RK, 2008, p. 5.
- 2 Zhymaeva E.S. *The effectiveness of using new information technologies in teaching English language*, Kyzylorda: Sanat, 2012, p. 20–24.
- 3 Koyshygylova L. *The methodology of teaching English language*, 2014, 1, p. 44, 45.
- 4 Brekeeva A.S. *The methodology of teaching English language*, 2014, 1, p. 10–13.
- 5 Bakytov A., Zhymanova R. *Foreign language at school*, 2011, 3, p. 23–25.
- 6 Bakisheva L.B. *Foreign language at school*, 2011, 4, p. 7, 8.
- 7 Almyhambetova G.K. *Master-class*, 2011, 5, p. 3–6.
- 8 Kenzheeva G.K. *Foreign language at school*, 2011, 4.
- 9 Smatyllaeva B. *The methodology of teaching English language*, 2014, 1, p. 25, 26.
- 10 Ayapova T., Abildaeva Z. *English language: school-book for 6 grades of general education school*, Almaty: Atamyra, 2002, 160 p.
- 11 Shomanova A.S., Zhansarina G.S. *Master-class*, 1, 2015, p. 50, 51.
- 12 Madieva S.S. *The methodology of teaching English language*, 2014, 1, p. 4, 5.
- 13 Kasimova R.N. *The features of using a computer technology for teaching a foreign language*, Astana, 2014, p. 16, 17.
- 14 Ibragimova S.E. *Master-class*, 2009, 1, p. 46.
- 15 Kalysheva T. *The methodology of teaching English language*, 2014, 1, p. 3.
- 16 Begazova M.Zh. *Foreign language at school*, 2011, 4, p. 28–31.
- 17 Ayapova T., Ukbaev D. *English language: school-book for 5 grades of general education school*, Almaty: Atamyra, 2001, 192 p.

М.К. Бейсенова, М.П.Вайцель

*Кокишетауский университет им. А.Мырзахметова
(E-mail: mari-na1983@mail.ru)*

Работа с профессионально-ориентированными текстами

В статье представлены методы формирования навыков чтения, которые следует осваивать преподавателям иностранного языка в процессе обучения студентов профессионально-ориентированному английскому языку. Иноязычное чтение рассмотрено как способ получения информации с целью ее дальнейшего использования в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессионально-ориентированные тексты, когнитивно-коммуникативный подход, интерактивность, модульность обучения, смысловая обработка текста.

С развитием общества всё меньше становится национально-государственная разобщенность в области науки, техники, культуры, социальных отношений. Сейчас невозможно развитие социальной науки, производства, культуры без знания того, что сделано в этих областях в других странах. Необходимым условием современного общественного прогресса является использование достижений, которые сделаны в различных странах мира. Чтобы постоянно быть в курсе научных открытий, специалисты различных профилей должны владеть иностранными языками, в частности английским. Язык является неотъемлемым признаком нации, становится первейшим средством общения стран и народов. Такова необходимость нашего времени [1].

Знать иностранный язык в современных условиях должен каждый специалист, каждый человек, считающий себя культурным. Сказанное в полной мере относится к юристам, экологам, экономистам, финансистам, международникам и многим другим специалистам. Иноязычное профессионально-ориентированное чтение является важной частью в системе деятельности специалиста на производстве или в науке. Такое чтение обуславливается потребностями личности в получении новой профессиональной информации, потребностями в самообразовании и обучении, познавательными потребностями [1].

Целесообразно решать задачу изучения языка предметно направленно, т.е. пользоваться языковым материалом в сфере своей специальности, что позволит быстрее получить практическую помощь от языка и со временем лучше познать сам язык.

Каждый микроязык отличается определённой спецификой, обусловленной особенностями соответствующей отрасли знаний. Профессионально-ориентированные тексты предназначены для самостоятельного чтения на занятии с частичным использованием словаря и анализа словообразовательных элементов, который проводится с помощью специальных упражнений. Тексты построены на знакомых грамматических структурах и содержат не более 30 % новых слов. Их тематический диапазон достаточно широк — экономика, финансы, экология, политика, промышленность, транспорт и т.д.

Будущее современного специалиста трудно представить без сформированных умений чтения профессионально-ориентированных текстов. Технические и научные тексты отличаются от публицистических тем, что в них используется терминология, содержание текста строится вокруг фактов, теорий, принципов, процесса или каких-то абстрактных понятий, которые требуют значительной умственной работы.

Для преподавателя иностранного языка основной целью обучения профессионально-ориентированному иностранному языку является обеспечение активного владения выпускниками неязыкового вуза иностранным языком как средством формирования и формулирования мысли как в области повседневного общения, так и в области соответствующей специальности.

В настоящее время знание иностранных языков в системе профессионального высшего образования, как важнейшего элемента общей и профессиональной культуры специалиста и средства коммуникации, приобретает особую актуальность.

Обучая профессионально-ориентированному иностранному языку, мы ставим цель — сформировать профессионально-ориентированные коммуникативные компетенции и подготовить студентов к их будущей профессиональной деятельности средствами иностранного языка. При этом мы часто встречаемся с такими проблемами, как:

- непонимание студентами в полном объеме содержания профессионально-ориентированных текстов;
- неумение извлечь из профессионально-ориентированных текстов необходимую информацию по своей дисциплине;
- сложности с переводом научно-технических терминов.

В связи с этим возникает необходимость обучения студентов вузов пониманию и переводу профессионально-ориентированных текстов для осуществления ими эффективной профессиональной деятельности, успешных контактов с деловыми зарубежными партнёрами, работы с деловой документацией на иностранном языке и т.д. Обучение профессионально-ориентированному переводу способствует совершенствованию навыков владения иностранным языком, увеличению активного словарного запаса с использованием профессионально-ориентированной лексики; формированию навыков просмотрового и поискового чтения, успешному переводу с листа, освоению последовательного перевода на слух [2].

Обучение пониманию и переводу профессионально-ориентированных текстов проводится с учётом следующих требований и целей:

- студенты должны иметь общее представление о последовательности и содержании работы с текстами в процессе перевода;
- уметь проводить переводческий анализ текста на всех этапах перевода;
- быть ознакомлены с основными переводческими трансформациями;
- уметь использовать широкий диапазон языковых средств русского языка в процессе устного и письменного перевода.

Обучение чтению на иностранном языке в вузе имеет определённые цели:

- овладение студентами различными видами чтения (тотальным, просмотровым, ориентированным) [2; 95];
- совершенствование навыков чтения по таким качественным характеристикам, как скорость, уровень понимания текста (фрагментарный, текстовый, идейно-смысловой), гибкость чтения, его зрелость, характеристики предъявляемого текста, его уровень трудности и тематика.

При этом особое внимание должно уделяться формированию у студентов потребности читать профессионально-ориентированный текст на иностранном языке. Основным условием здесь выступает содержательная ценность текстов, их соответствие специальности и уровню интеллектуальных запросов студентов, а также методы и приемы обучения чтению профессионально-ориентированных текстов.

При работе с профессионально-ориентированными текстами следует также обращать внимание на то, что на уровень понимания текста влияют следующие факторы:

- наличие мыслительной задачи;
- уровень трудности текста;
- информированность обучаемого о предмете обсуждения;
- методы и приемы работы с текстом, адекватные поставленной задаче.

Таким образом, обучение чтению профессионально-ориентированных текстов на иностранном языке следует проводить с учётом перечисленных выше особенностей.

Основным показателем успешности овладения чтением профессионально-ориентированных текстов является степень извлечения информации из прочитанного текста. В жизни мы читаем тексты с разными задачами по извлечению информации. В связи с этим различают виды чтения с такими речевыми задачами, как понимание основного содержания и основных фактов, содержащихся в тексте, полное понимание имеющейся в тексте информации и, наконец, нахождение в тексте или ряде текстов нужной нам или заданной информации. Поскольку практической целью обучения профессионально-ориентированному чтению является овладение профессиональным общением на изучаемом языке, то студент должен овладеть всеми видами чтения, различающимися по степени извлечения информации из текста: чтением с пониманием основного содержания читаемого (обычно в методике его называют ознакомительным); чтением с полным пониманием содержания, включая детали (изучающее чтение); чтением с извлечением нужной либо интересующей читателя информации (просмотровое). Совершенно очевидно, что проверку умений, связанных с каждым из перечисленных видов чтения, необходимо проводить отдельно.

Развитие умений коммуникативного, или зрелого, чтения — одна из основных целей обучения студентов чтению профессионально-ориентированных текстов. Зрелое чтение подразумевает такой подход к письменному тексту, при котором читающий ясно представляет себе цель предстоящей деятельности. Зрелое чтение характеризуется автоматизированностью техники чтения и высоким уровнем развития рецептивных лексико-грамматических навыков, что обеспечивает направленность внимания на содержание читаемого, гибкость комбинирования приемов, адекватных конкретной задаче чтения (*reading strategies*) [3].

Как в зарубежной, так и в отечественной методике в рамках коммуникативного подхода особое значение и распространение приобрела классификация видов коммуникативного чтения, разработанная с учетом конкретной коммуникативной задачи, установки на степень полноты и точности извлечения информации, обуславливающей характер процесса чтения. Именно эта классификация отражает те виды чтения, которыми пользуются в реальной действительности для получения информации (*reading for information*) и ради удовольствия (*reading for pleasure*). В процессе обучения чтению целевая установка как важнейший элемент речевой деятельности, и в том числе чтения, формулируется в виде задания. Это задание исходит из характера текста для чтения и определяет глубину проникновения в его содержание [3].

Коммуникативные умения последовательно формируются в ходе выполнения учебных заданий репродуктивного, репродуктивно-продуктивного и продуктивного характера. Репродуктивные учебные задания связаны с воспроизведением материала текста: ключевые слова, опорные предложения, сокращенный вариант. Для репродуктивной деятельности характерна направленность на получение готового результата по образцу с использованием стереотипных способов. Основная задача этапа — развитие умений воспроизводить и интерпретировать содержание профессионально-ориентированного текста с опорой на языковой материал и аргументы текста. Основная задача продуктивной речевой деятельности — развитие умения выражать свои собственные мысли в устной и письменной форме на лексико-грамматическом материале текста. Преподаватель иностранного языка должен не только разбираться в профессиональной лексике и тематике статьи, но и стимулировать профессиональное общение студентов данной специальности на английском языке.

Упражнение на дополнение (completion) представляет собой ряд незавершенных предложений и сопровождается заданием закончить их по смыслу или используя информацию, полученную из прослушанного или прочитанного текста. Материал для дополнения предложений студенты могут черпать и из собственного жизненного опыта. В упражнениях такого рода заданная часть, как правило, это начало предложения (*sentence head*) — служит смысловой опорой, толчком к созданию осмысленного законченного высказывания. Само дополнение может представлять собой семантическую константу, обусловленную началом высказывания, либо свободно выбранное смысловое наполнение заданной синтаксической рамки. Упражнение на дополнение может быть более или менее регламентированным. В случае фиксированного (единственно верного) варианта дополнения происходит реконструкция высказывания, и тогда упражнение носит в основном контролирующий характер. В случае свободного смыслового дополнения упражнение является условно-речевым, тренировочным [4].

Таким образом, профессионально-ориентированное чтение должно включать в себя три задания разного типа и разного уровня сложности. Они позволяют проверить умения и навыки в разных типах чтения, а именно: умение понимать основное содержание текста на базовом уровне, умение понимать структурно-смысловые связи на повышенном уровне и умение полно и точно понимать прочитанный текст на высоком уровне. Тексты могут быть как учебными, так и аутентичными и представлять разные жанры, например, тексты информационного, научно-популярного и технического характера.

Для того чтобы достичь желаемого результата, т.е. научить студентов правильно выполнять различные типы заданий, контролирующие необходимые умения читать с разной целью (ознакомительное, поисковое, изучающее чтение), необходимо развивать у них прогнозирование (предвосхищение), контекстуальную догадку, интерпретацию, умение работать с ключевыми словами и т.д. При работе с профессионально-ориентированным текстом надо помнить, что он должен быть интересным, понятным, выполнимым по объему и достаточно трудным. При обучении чтению профессионально-ориентированных текстов необходимо работать именно с такими аутентичными источниками небольшого объема, с достаточно большим количеством заданий и ограничением по времени. Обучение чтению должно проводиться планомерно на всех этапах работы с текстом: предтекстовый этап работы стимулирует мотивацию учащихся, текстовый решает конкретные коммуникативные задачи, послетекстовый учит выражать свои мысли в устной и письменной речи [4].

К предтекстовому этапу можно отнести приемы, которые вызывают интерес к тексту, активизируют знания студентов об окружающем мире и дают преподавателю возможность понять, достаточно ли у них профессиональных знаний и жизненного опыта, чтобы успешно справиться с текстом. Если, например, текст предполагает, что студенты знакомы с телеканалом «Наука», можно попросить их в парах обсудить, что они знают о программах этого телеканала, затем предложить в онлайн-режиме посмотреть фрагмент программы, имеющий прямое отношение к будущей специальности студентов и обсудить материал на английском языке.

Если у студентов сформированы навыки распознавания типа текста и темы, они смогут пойти дальше и предугадать (предвосхитить) содержание текста. Если предположения учащихся будут часто подтверждаться, то они будут не только быстрее и эффективнее читать, но и получать от чтения положительные эмоции, что, в свою очередь, вызовет у них желание читать больше.

Вот некоторые практические приемы для развития предвосхищения (прогнозирования):

1. Используйте заголовки, фотографии, рисунки, схемы, иллюстрации, чтобы помочь студентам предугадать, о чем будет идти речь в тексте. Их также можно использовать для того, чтобы выявить, что студенты уже знают по данной теме, и, возможно, установить, какую информацию им следует сообщить заранее.

Напишите ключевые слова или фразы на доске и посмотрите, смогут ли студенты угадать, о чем текст.

2. Назовите тему текста и дайте прочитать отрывок из него, но при этом уберите из него окончания некоторых предложений. Студенты должны сказать, как предложения могли бы закончиться. Затем прочитайте правильный ответ.

3. Раздайте студентам отрывки текста, а потом попросите расположить их в логическом порядке, т.е. установить структурно-смысловые связи.

Упражнения на текстовом уровне помогают сформировать умения, необходимые для выполнения заданий в разных типах чтения.

Во время чтения текста студенты могут ставить галочки, крестики, знаки вопроса при выполнении заданий на установление соответствия приведенных утверждений прочитанному тексту (True/False) или записывать свои комментарии на полях страницы.

Важную роль в работе с текстом играет контекстуальная догадка, поскольку даже носители языка сталкиваются со словами и фразами, которые они не понимают. При таких обстоятельствах они могут:

- 1) посмотреть значение слова в словаре;
- 2) угадать значение, используя контекст, а возможно, даже и саму форму слова;
- 3) проигнорировать слово и читать текст дальше, в надежде, что значение этого слова не является решающим для понимания текста [4].

Очень часто важную роль в понимании текста играет его интерпретация, т.е. студенту приходится выходить за рамки буквального значения и интерпретировать то, о чем пишет автор, используя свой жизненный и профессиональный опыт. Без этого умения текст может быть непонятен, особенно для студентов с иной лингвокультурой, и задание станет невыполнимым.

Послетекстовый этап чтения очень важен, так как он учит студентов выражать свои мысли в устной и письменной форме. На этом этапе преподаватель предлагает студентам творческие задания. Например, студентам-биологам можно предложить описать экологические проблемы города, своего села, проблему мусора во дворе и подъезде и т.д. Как показывает опыт, студенты охотно обсуждают эти проблемы на английском языке.

Студентов технических специальностей мы обучаем не только чтению, но и переводу текстов. Для более точного и глубокого понимания технического текста мы используем перевод. Существует несколько методик, которые применяются для обучения студентов профессионально-ориентированному переводу. В частности, мы используем интегративную методику обучения. Такой подход включает в себя основные этапы обучения, соответствующие этапам деятельности:

- профессионально-ориентирующий этап (получение профессионально-ориентированного текста, подготовка к переводу);
- аналитический этап (понимание, интерпретация текста на иностранном языке, определение стратегий перевода);
- синтезирующий этап (поиск соответствий и передача информации, содержащейся в переведённом тексте);
- корректирующий этап (коррекция и проверка переведённого текста).

Понимание и перевод профессионально-ориентированного текста невозможны без наличия какого-либо исходного знания, на основании которого и осуществляется перевод, т.е. понимание требует знания предпосылочной базы — профессионально-ориентированной лексики. Такое понимание профессионально-ориентированного текста может быть получено на занятиях по иностранному языку. Это предполагает общий объем экспертных знаний студента, которые обеспечат адекватное понимание содержания текста [4].

В работе студентов над переводом профессионально-ориентированных текстов такой базой будет служить профессионально-ориентированная лексика, подобранная в соответствии с учебной программой и его профессиональной компетентностью. К предпосылочной базе студента следует также отнести экстралингвистические знания, знание социокультурного, исторического, ситуативного контекста высказывания, знание характеристик автора иноязычного текста и получателя текста перевода, специфику логико-смысловой организации текста по специальности [4].

Исследователи рекомендуют проводить работу с профессионально-ориентированными текстами с позиции герменевтики. Герменевтический подход к пониманию высказывания предполагает полное и глубокое проникновение в текст, что связано с привлечением объективного исторического материала (фактического и научного), информации о личности автора оригинала как носителя культуры определенной эпохи, а также с логическим анализом и теоретическим осмыслением текста. Осмысление текста и понимание имеют место только в контексте всей деятельности и обусловлены целями, которые преследует человек. Результатом процесса понимания является постижение смысла. Таким образом, смысл и осмысление приобретают социокультурный статус.

В вузах в настоящее время предпочтительной формой обучения профессионально-ориентированному чтению является когнитивно-коммуникативный подход, который основным принципом обучения ставит осознанный подход к обучению [4].

В процессе обучения мы опираемся на три основных понятия, характеризующих данный подход:

- интерактивность;
- смысловая обработка текста;
- читательские стратегии и целекогнитивная осознанность.

Интерактивность состоит в диалоге между преподавателем и студентом, в установлении между ними общей терминологии и схем. В методическом аспекте установление интерактивности подразумевает предтекстовый этап работы с профессионально-ориентированным текстом.

В рамках когнитивно-коммуникативного подхода данный этап включает следующие виды деятельности:

- получение информативной основы, общих знаний по данной теме (вопросы типа: *What do you know about ecological problems? Name the most serious environmental problems. What forms of pollution do you know?*);
- составление лексической основы текста (введение новой лексики по данной теме, объяснение терминов). В рамках этого подхода целесообразнее вводить лексику не списком, как обычно практикуется, а описательным способом, путем объяснения незнакомых терминов и активизации языковой догадки. (Например, для объяснения новых терминов к тексту: *nuclear power station — atomic power plant, nuclear electric power station*);
- повторение интернациональной лексики (например: *ignore, protect, atmospheric, tragedy, industry, etc.*);
- перевод отдельных слов, словосочетаний, предложений, ключевых для понимания содержания (*acid rain, toxic chemicals, massive deforestation, destruction of ozone layer*). Не рекомендуется прибегать к сплошному переводу текста как средству контроля понимания, целесообразнее использовать перевод отдельных, значимых для текста фраз.

Смысловая обработка текста представляет собой когнитивную деятельность в нахождении тем, подтем, основных идей, информации, плана и т.д. и включает следующие виды работы с текстом:

- выбрать из серии готовых ответов правильный:
What pollutes the air we breathe?
a) *dump industrial waste, smoky industrial enterprises...*
b) *nature resources*;

- упражнения типа: *give synonym (protect-defend, ruin-destroy), antonym (die-survive, live, clean-dirty)*;
- упражнения типа *Fill in..., complete..., finish up...* широко используются для решения самых разных методических задач: понимания предложений, активизации лексико-грамматического минимума, всякого рода трансформаций и т.д.

Выбор правильного ответа из ряда предложенных на поставленный к тексту вопрос или выбор из ряда предложений тех, которые соответствуют содержанию текста, можно использовать на любом этапе обучения, поскольку данный вид работы не требует активного владения языком.

На этапе смысловой обработки текста можно использовать следующие упражнения:

- ответить на вопросы с опорой на текст;
- найти в тексте ответы на поставленные вопросы;
- составить вопросы к определенным частям текста.

Ответы на вопросы по прочитанному тексту без подготовки — верный способ проверки понимания, который рекомендуется применять в группах с хорошо развитыми навыками устной речи. Ответы на вопросы к подтексту возможны лишь тогда, когда текст хорошо понят, поэтому рекомендуется использование этого способа проверки понимания на продвинутой ступени обучения.

Помимо понятия «смысловая обработка текста», можно включить такой вид работы, как компрессия (сокращение) текстовой информации:

- составление плана текста;
- составление тезисов;
- поиски новых понятий содержания текста и т.д.

Итак, единый процесс взаимодействия восприятия, понимания и интерпретации составляет основу понимания студентом иноязычного текста. Данный процесс обусловлен спецификой профессионально-ориентированных текстов и требует дискурсивного анализа. Понимание иноязычного текста выступает предпосылкой исполнения профессиональной деятельности в профессионально-ориентированной ситуации. Предложенные в рамках когнитивно-коммуникативного подхода упражнения помогают преподавателю заинтересовать студентов чтением профессионально-ориентированных текстов.

Список литературы

- 1 Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе: учеб. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1987. — 200 с.
- 2 Барабанова Г.В. Предметная компетенция читателя профессионально-ориентированного текста // Культура народов Причерноморья: научн. журн. — № 37. — Симферополь, 2003. — С. 85.
- 3 Гавриленко Н.Н. Интегративно-модульный подход в обучении профессионально-ориентированному переводу // Иностранные языки в современном мире: Сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф. — Казань: Центр инновационных технологий, 2011. — С. 578–587.
- 4 Методика интенсивного обучения иностранным языкам / В.А.Бухбиндер, Г.А.Китайгородская. — Киев: Вища школа, 1988. — 342 с.

М.К.Бейсенова, М.П.Вайцель

Кәсіби-бағдарлы мәтіндермен жұмыс жасау

Мақалада шет тілі мұғалімдері студенттерге кәсіби-бағытталған ағылшын тілін оқыту барысында меңгеруі қажет оқу дағдыларының әдістері ұсынылған. Шет тілін оқу мұғалімінің кәсіби қызметінде одан әрі пайдалану мақсаты ретінде ақпаратты алу тәсілі болып қарастырылды.

M.K.Beisenova, M.P.Vaitsel

Work with professionally-oriented texts

The article presents methods of forming reading skills, which should be certainly studied by teachers of foreign languages. The professionally-oriented reading in a foreign language is understood as practical possession of this type of language activity in interests of a profession.

References

- 1 Folomkina S.K. *Training in a foreign language reading in not language higher education institution: manual for Higher education institutions*, Moscow: Vysshay shkola, 1987, 200 p.
- 2 Barabanova G. *Culture of the people of Black Sea Coast: scientific magazine*, 37, Simferopol, 2003, p. 85.
- 3 Gavrilenko N.N. «*Foreign languages in the modern world*» the *Collection of materials of the International scientific practical conference*, Kazan: center of innovative technologies, 2011, p. 578–587.
- 4 *Technique of intensive training in foreign languages* / V.A.Bukhbinder, G.A.Kitaygorodskaya, Kiev: Vishcha shkola, 1988, 342p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abilkhak, M.** — Professor Minzu of University of China, Beijing.
- Altenbek, G.** — Professor at The School of Computer Science and Technology, Harbin Institute of Technology, China.
- Amanbayeva, G. Yu.** — Doctor of Philology, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Azhigenova, S.** — Undergraduate, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Beisenova, M.K.** — Senior lecturer, English language teacher at the Department of foreign languages and translation studies of humanitarian-pedagogical faculty, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.
- Bekishev, K.O.** — Senior lecturer of the Department of history and social work, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.
- Freshly, M.** — Doctor of PhD, Associate professor at the Western-Hungarian University, Szombathely.
- Iskakuly, S.** — Candidate of Philology, Professor of kazakh language and literary department, Ili pedagogical University, China.
- Iztileuova, L.I.** — Doctor PhD, Associate professor at the Department of foreign languages and translation studies of humanitarian-pedagogical faculty, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of Economics, Professor, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Kharitonova, L.M.** — Candidate of Philology, Associate professor of a classical and russian philology department, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Mazhitaeva, Sh.** — Doctor of Philology, Professor, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Shaykhygaliev, Ye.A.** — Master of art, Department of history and social work, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.
- Shunkeyeva, S.A.** — PhD student, senior teacher of European and eastern languages department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Takirov, S.U.** — Candidate of Philology, Associate professor of kazakh literature department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Toleubekova, A. T.** — Undergraduate, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Vaitsel, M.P.** — Master of education, English language teacher at the Department of foreign languages and translation studies of humanitarian-pedagogical faculty, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.
- Wang, X.** — Lecturer of college of Information Science and Engineering, Xinjiang University, China.
- Yushko, N.F.** — Undergraduate, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor of Philology, Professor of kazakh literary department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhumanbayeva, A.I.** — Undergraduate, Ye. A. Buketov Karaganda State University.
- Zhuynataeva, Z.N.** — Candidate of Philology, Associate professor of a Kazakh linguistic department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.